

XII.

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

Podjela i okupacija Jugoslavije u travnju 1941. utjecala je na sve strukture u zemlji, uključujući i Crkve i vjerske zajednice. Kako su se Crkve na Balkanu tradicionalno miješale u državne poslove i politiku, uplele su se, naravno, i u politički razvoj događaja i građanski rat koji je uslijedio nakon travnja 1941. godine. Situacija u pogledu vjerskih zajednica bila je utoliko kompleksnija i zlosretnija što je regija gotovo 900 godina bila poprište natjecanja između rimokatoličanstva i pravoslavlja, a oko 500 godina poprište borbe između dviju kršćanskih Crkvi i islama. Vjerske razlike bile su isprepletene s nacionalnim razlikama tijekom prethodnog stoljeća i pol, što je sukob između nacija i Crkava dodatno otežalo. Zato je uloga Crkava u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu bila krajnje zamršena i opterećena emocijama i još više usložila već ionako tešku situaciju okupacije i revolucije.

Za vrijeme rata, situacija i ponašanje Crkava i vjerskih zajednica i politika raznih ratnih vlasti prema njima uvelike se razlikovala od područja do područja, nacije do nacije, nacionalne manjine do nacionalne manjine, a bila je različita u različitim fazama rata. U svim dijelovima Jugoslavije najgori je bio položaj židovske vjerske zajednice. Položaj SPC-a (Srpske pravoslavne crkve) i Rimokatoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je vrlo složen, i zato je veći dio ovog poglavlja tome posvećen. Također će biti riječi i o gubicima koje je pretrpjelo muslimansko stanovništvo i svećenstvo u BiH, dok će oni, koje je pretrpjela židovska vjerska zajednica, biti tema sljedećeg poglavlja.

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA (SPC)

U okupiranoj Srbiji, osim Banata, SPC je bio jedina važna vjerska institucija. Prema nacionalnosti i vjerskoj pripadnosti stanovništvo je tu bilo homogeno. Većina rimokatolika, to jest Slovenaca i Hrvata koji su se bili naselili u Srbiji u meduratnom razdoblju, u prvom redu kao državni službenici, nakon podjele zemlje vratili su se tamo odakle su došli.

Od svog osnutka 1219, SPC je bio nacionalna crkva, i malo je koja Crkva bila tako blisko identificirana sa svojim narodom i državom kao on. SPC je tradicionalno štitio svoj narod i išao ukorak s nacionalnim težnjama, a u nekim periodima bio je čak i predvodnik.¹ U meduratnom razdoblju pothranjivao je ekspanzionističke tendencije zagovaratelja velikosrpskih ideja na polju religije, kulture, a u izvjesnoj mjeri i politike. U spoju sa srpskim političkim grupacijama, SPC je bio, katkada, politički vrlo utjecajan. Najbolji primjer za to bio je njegov uspjeh – u savezništvu sa srpskim političkim snagama koje su bile u opoziciji Stojadinovićevoj vladi – sprečavanja ratifikacije konkordata između Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Pregovori o konkordatu vođeni su u nekoliko navrata počevši od 1924. godine. Konačno su zaključeni i konkordat je potpisan 1935. godine, ali kada su njegove odredbe procurile u javnost, izazvale su ogorčeno protivljenje SPC-a i jugoslavenskih masona. Stojadinovićeva vlada podnijela je konkordat Narodnoj skupštini na ratifikaciju u srpnju 1937, ali prethodno nije pripremila javno mnijenje. Nakon dodavanja nekoliko amandmana i pod velikim pritiskom vlade, Skupština je 23. srpnja ratificirala konkordat sa 166 glasova za i 129 protiv. Crkva je potom ekskomunicirala pravoslavne članove vlade i Skupštine koji su glasali za ratifikaciju i pomogla organizirati masovnu kampanju, uključujući i ulične procesije i demonstracije, kako bi javno mnijenje podigla protiv ratifikacije od strane Senata. Zbog takve reakcije SPC-a i velikog dijela javnosti, vlada je odustala od daljnjih nastojanja oko ratifikacije. Mir između vlade i Crkve tek je postupno ponovo uspostavljen.²

Sve u svemu, problemi s kojima su SPC i svećenstvo u užoj Srbiji bili suočeni tijekom Drugoga svjetskog rata bili su relativno jednostavni. Razlike u stavovima između svećenstva i stanovništva jesu se pojavile kao rezultat podjele

na pristaše Mihailovića ili Nedića, odnosno Ljotića i partizana – i krvavi sukobi su uslijedili, ali bili su rezultat političkih i ideoloških razlika, bez primjese bilo kakvih vjerskih ili nacionalnih faktora.

Za trajanja rata, Crkva je bila lišena svoga formalnog poglavara. Patrijarh Gavriilo Dožić nepokolebljivo se suprotstavio pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941, i snažno podržao vojni puč 27. ožujka. Stoga ne iznenađuje da su ga se Nijemci htjeli dočepati. Beograd je napustio 8. travnja i otišao najprije u manastir Žiču u sjeverozapadnoj Srbiji, a potom u manastir Ostrog u Crnoj Gori, gdje su ga Nijemci uhvatili. Vraćen je u Beograd i, nakon temeljite istrage, interniran, najprije u manastir Rakovica a potom u manastir Vojlovica kod Pančeva u Banatu.³ U ljeto 1944, kad je počelo približavanje sovjetskih snaga, odveden je u koncentracioni logor Dachau. Pred završetak rata pušten je i dozvoljeno mu je da ode u Italiju. Nakon nekog vremena provedenog u Francuskoj i Velikoj Britaniji, vratio se u Jugoslaviju 14. studenoga 1946. i ponovno preuzeo svoju funkciju.

Nikolaj Velimirović, vladika Ohridski i Žički, bio je još jedan srpski crkveni dostojanstvenik kojeg su Nijemci internirali. Vladika je bio vrlo sklon Ljotićevu pokretu, osim toga i konzervativac. No, zbog protivljenja vladici Cvetković-Maček (koja je potpisala Trojni pakt) i očigledne nesimpatije prema Nijemcima, Velimirović je uhapšen i interniran. Držali su ga u raznim manastirima u Banatu do ljeta 1944. kad je i on prebačen u koncentracioni logor Dachau.⁴ Pušten je zajedno s patrijarhom Gavrilom i uspio se probiti do Slovenskog primorja kako bi se pridružio Ljotiću i četničkim snagama koje su tamo bile okupljene. Nakon rata emigrirao je u SAD, gdje je i umro 1956. godine.

U odsutnosti patrijarha Gavрила, na čelu SPC-a stajao je mitropolit Josif, koji je i sam bio prognanik iz Skopske episkopije koju je anektirala Bugarska. Mitropolit Josif i Sveti sinod surađivali su i s Nedićevim kvislinškim režimom i u izvjesnoj mjeri s njemačkom vojskom, djelomično kako bi podišli Nijemcima ne bi li ovi upotrijebili svoj utjecaj u NDH i založili se za progonjeni SPC i srpsko stanovništvo. Dio nižeg svećenstva surađivalo je s Ljotićevim pokretom, grupom u koju su Nijemci imali najviše povjerenja u okupiranoj Srbiji.

Nema sumnje, međutim, da su pravoslavni svećenici – kako iz uže Srbije tako i iz drugih područja Jugoslavije – simpatizirali četnički pokret generala Mihailovića i surađivali s njim. Za to su imali jake razloge. Mihailović je četnički pokret izgradio na tradicionalnim srpskim nacionalističkim snagama. Snažno je podržavao dinastiju Karađorđevića i radio na stvaranju Velike Srbije unutar Jugoslavije, to jest na očuvanju dominantne pozicije Srba i u reorganiziranoj Jugoslavenskoj državi. Kao tradicionalni srpski nacionalist, Makedonce je smatrao južnim Srbima koji bi politički i što se Crkve tiče trebali ostati pod

kontrolom Srbije. Imajući u vidu ideološke temelje SPC-a, jasno je da je teško mogao slijediti ijednu politiku osim pročetničke. Neki pravoslavni svećenici bili su čak četnički zapovjednici. Pop Momčilo Đujić postao je najvažniji četnički vojvoda u sjevernoj Dalmaciji i zapadnoj Bosni, a pop Savo Božić bio je zapovjednik važne četničke grupe u sjeveroistočnoj Bosni.⁵

Međutim, neki pravoslavni svećenici – u svim dijelovima zemlje – stali su na stranu partizana čim je Mihailović počeo surađivati s okupacijskim silama i boriti se protiv partizana. Najpoznatiji među njima bio je pop Vlada Zečević, koji je prvo zapovijedao četničkim snagama u zapadnoj Srbiji u ljeto 1941, potom surađivao s partizanima u borbi protiv Nijemaca i srpskih kvislinških snaga i na kraju otišao u partizane, nakon što je te jeseni između četnika i partizana došlo do sukoba. Postao je partizanski komandant i član KPJ (iako se za vrijeme rata uvijek izjašnjavao kao predstavnik Demokratske stranke). Kako za vrijeme rata tako i poslije njega bio je na visokim položajima u komunističkom režimu, i na saveznoj i na republičkoj razini.

Partizane je podržala i mala grupa pravoslavnih svećenika iz Crne Gore koja je 16. lipnja 1942. s Tjentišta objavila deklaraciju kojom poziva na likvidaciju svih pomagača okupatora i na podršku Narodnooslobodilačkom pokretu u borbi za slobodu Crne Gore. Sličnu deklaraciju objavila je i grupa srpskih pravoslavnih svećenika koja se 15. studenog 1942. okupila u selu Srpska Jasenica u zapadnoj Bosni. Skupu je prisustvovalo dvanaest pravoslavnih svećenika i dvanaest studenata teologije i sjemeništara koji su služili kao kapelani ili borci u partizanskim jedinicama.⁶

Za razliku od situacije u užoj Srbiji, SPC je bio suočen s osobito teškim problemima izvan Srbije, to jest u jugoslavenskoj Makedoniji, na Kosovu, u Vojvodini, u izvjesnoj mjeri u Crnoj Gori i nadasve u NDH. Poteškoćama na ovim područjima pozabavit ću se u nastavku teksta, a one u NDH bit će opisane kasnije u ovom poglavlju kad bude riječi o razvoju događaja u vezi s Crkvama u NDH za vrijeme rata. Nakon podjele Jugoslavije i bugarske aneksije većeg dijela jugoslavenske Makedonije, dijela jugoistočne Srbije i dijela Kosova, skopski mitropolit Josif Cvijović, kao i sve ostale vladike i pravoslavni svećenici koji su smatrani Srbima, protjerani su iz tih područja u dio Srbije pod njemačkom okupacijom. Njihova mjesta zauzeli su svećenici iz Bugarske, i Crkva u anektiranim područjima inkorporirana je u Bugarsku pravoslavnu crkvu. U dijelovima Makedonije i Kosova koji su pripojeni Albaniji većina svećenika ostavljena je na svojim položajima, ali je Crkva inkorporirana u Albansku pravoslavnu crkvu. SPC je energično protestirao protiv tih promjena, ali bez rezultata. Kasnije se, međutim, pokazalo da su sve te promjene bile samo privremene.

U jugoslavenskom dijelu Makedonije počeo se, međutim, odvijati drugačiji proces, koji je imao značajne posljedice na poslijeratno stanje. U vrlo kom-

policiranim borbama u jugoslavenskoj Makedoniji za vrijeme rata, dio partizanskog pokreta predvođenog komunistima bio je promakedonski i prokomunistički orijentiran, a istovremeno i antibugarski i antisrpski. Svjesni da SPC ima vrlo veliku moć u Makedoniji i da u svojim redovima imaju izvjestan broj pravoslavnih svećenika, makedonski partizani osnovali su 11. listopada 1943. Ured za vjerske poslove pri partizanskom Glavnom štabu za Makedoniju. U zapovijedi kojom je imenovan njen prvi šef stoji da su „njegove zapovijedi i preporuke obvezujuće za sve svećenike i crkvene općine na slobodnom teritoriju”. Koncem istog mjeseca, u selu Izdeglavje, blizu Ohrida, održan je sastanak pravoslavnih svećenika s makedonskoga slobodnog teritorija. Na tom sastanku doneseno je nekoliko odluka koje su bile početak odvajanja i neovisnosti Makedonske pravoslavne crkve od SPC-a. Osnovan je Savjetodavni odbor za organizaciju crkvenih poslova u Makedoniji, koji je sazvao Prvi narodni crkveni sabor, koji je održan u Skoplju 4. ožujka 1945. godine. Sabor je zahtijevao ponovno osnivanje Ohridske arhiepiskopije kao „autokefalne makedonske crkve koja neće biti podređena nijednoj drugoj lokalnoj crkvi”, i odlučio da u Makedoniji samo Makedonci mogu biti biskupi i svećenici, i izabrao novi savjetodavni odbor.⁷

Poslije završetka rata, nakon dugotrajnih pregovora između Savjetodavnog odbora i SPC-a, 1957. je nađen *modus vivendi* prema kojem je Makedonska pravoslavna crkva kanonski ujedinjena sa Srpskom pravoslavnom crkvom i priznaje srpskog patrijarha kao svog poglavara. Međutim, pošto se takav sporazum pokazao neprovedivim, 18. srpnja 1967. Treći nacionalni crkveni sabor Makedonije proglasio je Makedonsku pravoslavnu crkvu autokefalnom crkvom s arhiepiskopom ohridskim i makedonskim kao poglavarom.⁸

Na ratno iskustvo SPC-a u Bačkoj i Baranji nakon mađarske aneksije tih pokrajina, jako je utjecala antisrpska politika mađarske vlade. Mađari su protjerali na desetke tisuća pravoslavnih Srba koji su se tamo bili naselili nakon Prvoga svjetskog rata, uglavnom na zemlji dobivenoj agrarnom reformom, i bili bi protjerali još mnoge tisuće, da ih njemačke okupacijske vlasti u Srbiji nisu odbile primiti. Vladići novosadskom, članu SPC-a, nije bilo dopušteno sudjelovanje u aktivnostima Svetog sinoda. Mađari su ubili izvjestan broj pravoslavnih svećenika (vidi Tablicu 2), uglavnom tijekom napada na partizane u siječnju 1942, kada su ubili i nekoliko tisuća srpskih civila i Židova u Novom Sadu i drugdje u Bačkoj.⁹

U Crnoj Gori s partizanima je surađivao relativno brojno veći dio pravoslavnih svećenika nego u drugim dijelovima Jugoslavije. To je vjerojatno posljedica dva faktora. Prvo, partizani su bili na strani SSSR-a, zemlje s kojom su mnogi Crnogorci tradicionalno bili emocionalno vezani, a drugo, u Crnoj Gori bilo je relativno više sljedbenika KPJ, osobito među mladim ljudima, nego u bilo kojem drugom dijelu zemlje. Tako je od ukupno 188 pravoslavnih

svećenika i 33 redovnika koliko ih je u Crnoj Gori bilo 1941, njih oko 60 bilo na strani partizana. Većina preostalih surađivala je s četnicima ili separatistima, dakle indirektno s okupacijskim silama. Nekolicina ih je neposredno surađivala s okupatorom, a neki su se držali po strani. Kad su se potpukovnik Pavle Đurišić i Crnogorski dobrovoljački korpus u prosincu 1944. zajedno s Nijemcima povukli prema sjeveroistočnoj Bosni, zajedno s njima otišlo je oko 60 crnogorskih svećenika predvođenih mitropolitom Joanikijem Lipovcem.¹⁰

Nakon rata, SPC je ponovo uspostavljen otprilike onakav kakav je bio do 1941. u svim dijelovima Jugoslavije, osim u Makedoniji. Ali ideološki uvjetovana anticrkvena i antireligijska politika komunističkog režima djelovala je protiv njegovih interesa kao i protiv interesa drugih vjerskih zajednica. Zato je pozicija SPC-a od završetka Drugoga svjetskog rata do sredine osamdesetih godina 20. stoljeća bila mnogo slabija nego što je bila u međuratnom periodu, iako jačanje srpskog nacionalizma od sredine osamdesetih daje naslutiti moguće jačanje njene moći.

KATOLIČKA CRKVA U SLOVENIJI

Uloga Rimokatoličke crkve u Sloveniji za vrijeme rata bila je, kao i uloga SPC-a u užoj Srbiji, relativno jednostavna, iako je crkva u Sloveniji bila duboko povezana s okupacijskim silama i, preko grupa nad kojima je imala duhovnu kontrolu, umiješana u građanski rat. Kako je Slovenija bila gotovo potpuno rimokatolička zemlja, tu se nisu pojavili problemi koji su se pojavili u multikonfesionalnim područjima Jugoslavije. Naravno, već postojeće jake veze između Katoličke crkve i Slovenske ljudske stranke, najjače i najutjecajnije političke stranke u međuratnom periodu, nastavile su se i za vrijeme rata. Kad su se te konzervativne i demokratske političke snage suočile s pokretom otpora predvođenim komunistima i s revolucionarnim političkim snagama, okrenule su se suradnji s talijanskim a onda i njemačkim okupacijskim vlastima smatrajući komunizam mnogo većom, i trenutnom i budućom, opasnošću za slovenski narod od talijanske i njemačke okupacije. Te prozapadne snage istodobno su čekale i prigodu da se pridruže Saveznicima, okrenu protiv sila Osovine i nastave borbu protiv svojih domaćih neprijatelja.

Položaj Katoličke crkve u dijelu Slovenije koji je anektirala Italija bio je relativno dobar, ali u dijelu pod njemačkom okupacijom izuzetno težak. Kao što je ovdje već objašnjeno, Nijemci su planirali anektirati to područje, i kako bi spriječili pojavu bilo kakvog otpora, nastojali su skršiti utjecaj Crkve drastičnim mjerama. Tako je među prognanima u NDH bilo čak 448 katoličkih svećenika. Do travnja 1942. Nijemci su prognali ukupno oko 70% svih katoličkih svećenika iz svoje okupacijske zone. Uz to, neki su se svećenici dobrovoljno preselili u dio Slovenije koji je anektirala Italija. Nijemci su zatvorili katoličke škole, prisvojili veći dio crkvene imovine i zabranili upotrebu slovenskoga jezika u školama.¹¹ Također su mariborskog biskupa, monsinjora Ivana Tomažića, veći dio vremena držali u kućnom pritvoru. Za vrijeme rata najvažniji predstavnik Slovenske katoličke crkve i slovenskih katoličkih političkih snaga, i u Crkvi i, neformalno, u politici, bio je ljubljanski biskup monsinjor Gregorij Rožman. To se osobito može reći za razdoblje nakon što je VOS (partizanska obavještajna služba i služba sigurnosti) 13. listopada 1942. ubila Marka Natlačena, vođu

SLS-a. Rožmanovo prvenstvo možda je djelomično bilo rezultat činjenice da su ga vođe SLS-a gurali naprijed kako bi iskoristili prestiž i utjecaj njegova biskupskog položaja. Uz to, bio je počasni predsjednik svih organizacija Katoličke akcije u Sloveniji, koje su stvorile jezgru oružanih snaga pod utjecajem stranke.

Rožman je bez sumnje znao za memorandum koji je velečasni Lambert Ehrlich 1. travnja 1942. podnio talijanskoj komandi u Ljubljani, o čemu je bilo riječi u 3. poglavlju, i možda je čak sudjelovao u njegovu sastavljanju. I sam biskup Rožman je 12. rujna 1942. podnio memorandum talijanskom generalu Mariju Robottiju, zapovjedniku ljubljanskoga područja, predlažući kako najbolje organizirati borbu protiv partizana. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943, Nijemci su se konzultirali s njim o tome koga bi trebalo postaviti na položaj upravitelja ljubljanskog područja, i prihvatili su njegov savjet te imenovali Lea Rupnika, bivšeg generala jugoslavenske vojske i ljubljanskoga gradonačelnika za vrijeme talijanske okupacije. Do kraja rata, za vrijeme njemačke okupacije ljubljanskoga područja, Rožman je u punoj mjeri surađivao s Nijemcima i slovenskim antipartizanskim snagama. Zbog tih aktivnosti, on i još 162 svećenika i 48 sjemeništara u zadnjim su danima rata pobjegli u Austriju kako ne bi morali odgovarati pred jugoslavenskim komunističkim sudom. Ali kako je otišao bez papina dopuštenja nikad više nije postavljen ni na jedan položaj u crkvenoj hijerarhiji i bili su mu uskraćeni *ad limina* posjeti papi. Titula mu međutim nije oduzeta, a sljedeći ljubljanski biskup postavljen je tek nakon njegove smrti.¹² Poslije rata, živio je kao gost u raznim slovenskim katoličkim župama u inozemstvu, uglavnom u Clevelandu. Umro je 1959. godine.

Nakon što su komunisti preuzeli vlast, Rožmanu je suđeno u odsustvu. Optužnica ga je teretila po trinaest točaka: zbog suradnje s Talijanima i kasnije s Nijemcima, držanja govora i političkog rada protiv Narodnooslobodilačnog fronta, pomaganja konzervativnim vojnim i političkim snagama protiv partizana i, konačno, zbog činjenice da je od savezničke komande u Italiji – preko Vatikana – zatražio da okupira Sloveniju i spriječi uspostavu komunističkog režima. Vojni sud ga je proglasio krivim po svim točkama optužnice i 30. kolovoza 1946. osudio na osamnaest godina zatvora, gubitak građanskih prava još daljnjih deset godina, i oduzimanje sve imovine. Rožman je napisao odgovor na svih trinaest točaka optužnice koji nosi datum 30. rujna 1946. godine. Napisao ga je u Klagenfurtu u Austriji gdje je tada živio. Neke točke optužnice je porekao, a za neke ustvrdio da ih sud nije u potpunosti dokazao. Naravno, nije spomenuo djela koja sud nije bio spomenuo. Zaključio je: „Svjestan svoje odgovornosti pred sveznajućim Bogom, [izjavljujem da su] sve moje tvrdnje, koliko se sjećam, potpuno istinite.”¹³

Ono što je Rožman zaboravio, ili što je odlučio zaboraviti, bilo je, međutim, vrlo inkriminirajuće. U točki 7. svog odgovora na optužnicu on eksplicitno

tvrdi da nije imao nikakve veze s osnivanjem Seoske straže i Dobrovoljačke antikomunističke milicije (*Milizia volontaria anticomunista*, kratica MVAC, na slovenskom: *Prostovoljna protikomunistična milica*, u Sloveniji poznata i kao Bela garda, op. ur.) i da nikad nije imao kontakte s talijanskim komandantima u vezi s njima. Međutim, sredinom kolovoza 1942, general Roatta, komandant Vrhovnog zapovjedništva Slovenije i Dalmacije (*Supersloda – Comando superiore di Slovenia e Dalmazia*), svjestan koliko je Rožman utjecajan u dijelu Slovenije koji je anektirala Italija, za vrijeme svog inspekciskog puta u Ljubljanu posjetio je biskupa i rekao mu da bi katoličke snage u ljubljanskom području trebale napustiti svoju relativno neutralnu poziciju i u borbi između sila „civilizacije i religije s jedne, i boljševizma s druge strane” stati na stranu ovih prvih.¹⁴ Ubrzo nakon tog sastanka, 12. rujna 1942. Rožman je podnio memorandum generalu Robottiju, komandantu XI. armijskog korpusa raspoređenog u ljubljanskom području. Kako bismo uklonili sve nejasnoće, citirat ćemo glavne dijelove tog memoranduma.

Od znatnog dijela slovenskoga naroda koji se izjasnio spremnim za ozbiljnu suradnju s talijanskim vlastima u svrhu ponovnog uspostavljanja reda i uništenja subverzivnih i pobunjeničkih elemenata, vojnim vlastima predlaže se sljedeće:

1. Trebalo bi nam biti dopušteno da u svim ruralnim područjima osnujemo zaštitne oružane jedinice pod slovenskom komandom. Imena članova i zapovjednika tih jedinica bit će dostavljena vojnim vlastima. Za pripadnike tih zaštitnih jedinica i njihovo ponašanje bit će odgovorna slovenska komanda. Za zapovjednike jedinica bit će izabrani ljudi u koje se može imati povjerenja kako bi bilo u potpunosti zajamčeno da će oružje biti upotrijebljeno samo protiv pobunjeničkih elemenata koji ugrožavaju zemlju bilo oružjem bilo revolucionarnom propagandom...
3. Uvjereni smo da se bez osnivanja predloženog sustava zaštitnih jedinica ne može održavati trajan i stabilan red i mir. Vojska je već rastjerala pobunjeničke tabore i skupine, ali mnogi od njih još se skrivaju u šumama i selima kamuflirani kao miroljubivi građani. Talijanskim oružanim snagama takve osobe nisu poznate. Zbog nepoznavanja jezika i poteškoća u pronalaženju pomagača onih koji se skrivaju u šumama, bit će im jako teško pronaći krivce. Ali domaći mladići takve poteškoće nemaju ili ih mogu lako savladati...
5. Uz zaštitne jedinice stacionirane u ruralnim područjima, bilo bi neophodno osnovati nekoliko središnjih jedinica pod zapovjedništvom bivših jugoslavenskih oficira. Zadaća tih jedinica bila bi održavati nadzor nad šumskim područjima i sprečavati formiranje oružanih partizanskih skupina.
6. Kako bi se postigao taj cilj, bilo bi neophodno vratiti neke mlade, pouzdane bivše jugoslavenske oficire iz zarobljeničkih logora, ali diskretno, kao da ih se pušta doma na dopust. Mi bismo predložili njihova imena.

7. Što se tiče Ljubljane, predlažu se sljedeće hitne mjere:... Trebalo bi nam biti dopušteno, da tako kažemo, osnivanje Tajne policije od 500 ljudi naoružanih revolverima. Možemo jamčiti da će unutar šest tjedana opasni elementi biti pronađeni, uhićeni i predani vlastima. Osobe koje imaju lažne osobne iskaznice i koje se slobodno kreću ulicama bile bi identificirane i uhićene uz pomoć građanstva. Na taj način u Ljubljani bi opet zavladao red i mir i u gradu više ne bi bilo komunista. Istodobno, bilo bi učinjeno sve da se uz pomoć snažne i kontinuirane antikomunističke propagande promijeni javno mnijenje.

Ovi iskreni prijedlozi pokazuju dobru volju većine stanovništva i omogućavaju postizanje zadanog cilja na način koji mora biti zadovoljavajući i vlastima. Njegova ekselencija, general Roatta, rekao je da narod sam mora birati između reda i boljševizma, Mi smo izabrali red, i predlažemo jedini način kojim se, prema našem skromnom mišljenju, efikasno i sigurno može postići potpuni red uz aktivnu suradnju s vlastima.¹⁵

Rožman je 1946. poricao gotovo sve točke optužnice, ali njegov memorandum pokazuje da je surađivao s Talijanima, u svoje ime ili u ime skupine političara i časnika, do te mjere da je čak davao detaljne prijedloge Talijanima kako treba organizirati borbu protiv partizana. Branitelj se složio s državnim tužiocem o gotovo svim točkama optužnice, ali je tvrdio da biskup nije znao za sve postupke onih na čijoj je strani bio i da je često intervenirao za ljude koji su bili u zatvorima i koncentracionim logorima. Braniteljeva najvažnija tvrdnja bila je, međutim, da biskup nije bio osoba snažne volje i da je bio pod vrlo jakim i lošim utjecajem svoje okoline.¹⁶ Ali za ljude kao što je monsinjor Jagodic, kao i za aktivne katoličke i antikomunističke snage u Sloveniji za vrijeme rata i poslije njega, Rožman je bio posvećen i hrabar prelat i nacionalni heroj.

Detaljnu analizu Rožmanova ponašanja za vrijeme okupacije i građanskog rata, uključujući i komentar na biskupov odgovor na optužnicu i prikaz sadržaja velike količine dodatne literature koja se odnosi na njegov slučaj, napisao je velečasni Metod Mikuž, najvažniji slovenski katolički svećenik koji je za vrijeme rata bio na strani partizana.¹⁷ I Mikuž je smatrao da je biskup bio pod vrlo lošim utjecajem svoje okoline, ali da to ne opravdava njegove postupke. Prema Mikužu, Rožman je talijanske i njemačke okupacijske snage smatrao bogomdanim vlastima koje se moraju slušati, a partizane predvođene komunistima mnogo većom opasnošću i neprijateljem slovenskog naroda. Mikuž je iznio tvrdnju da su se Edvard Kardelj i Boris Kidrič, glavni vođe slovenskih partizana i KP Slovenije, pokušali sastati s biskupom kako bi ga pridobili na partizansku stranu ili barem potakli da zauzme neutralnu poziciju, ali da je ovaj odbio sastati se s njima. Međutim, u pismu upućenom slovenskim katoličkim svećenicima u SAD-u u studenom 1945, Rožman je tvrdio da su komunisti „nepristupačni za bilo kakvu diskusiju”. Mikužev krajnji sud bio je

da je Rožman kolaboracionist, aktivan protivnik Narodnoosvobodilne fronte i izdajnik slovenskoga naroda.¹⁸

Samo je mali broj rimokatoličkih svećenika u Sloveniji podržao partizane ili im se pridružio. Prema zapisu koji su sačinili vođe antipartizanskih snaga, osim velečasnog Mikuža još dva duga svećenika bili su članovi Plenuma Narodnoosvobodilne fronte.¹⁹ U ljubljanskom području bilo je više svećenika koji su podržavali partizane nego u dijelu Slovenije pod njemačkom okupacijom, a u Slovenskom primorju partizane je, navodno, podržavala većina svećenika. Na temelju imena koja je dao Ćiril Petešić, čini se da je s ljubljanskoga područja s partizanima surađivalo možda čak 40 slovenskih katoličkih svećenika, uključujući i neke izbjegle iz sjevernog dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom. Među njima su bili prior i redovnici slavnog kartuzijanskog samostana u Pleterju kod Kostanjevice, koji su partizane snabdijevali hranom i lijekovima i brinuli se za njihove ranjenike.²⁰ Neke katoličke svećenike iz sjeverne Slovenije – prognane u Hrvatsku – likvidirale su ustaše pod optužbom da su surađivali s partizanima. Neke katoličke svećenike u Sloveniji ubili su partizani, a neki su stradali u zločinima koje su počinile druge zaraćene snage (vidi Tablicu 2). Za vrijeme građanskog rata u Sloveniji partizani su oštetili ili uništili izvjestan broj katoličkih crkava, ali prema mišljenju dva vodeća eksperta za povijest Drugoga svjetskog rata u Sloveniji, Dušana Bibera i profesora Toneta Ferenca, to se događalo samo kad bi antipartizanske snage upotrijebile crkvu kao vojno uporište.

Odnosi između Katoličke crkve i nove komunističke vlasti u Sloveniji počeli su se normalizirati gotovo odmah po završetku rata. To je bilo u izrazitom kontrastu sa situacijom u Hrvatskoj, gdje su Crkva i nova vlast odmah došle u sukob. U Sloveniji, čak ni suđenje Rožmanu u odsutnosti nije negativno utjecalo na njihov odnos. Postojala su dva osnovna razloga za tu razliku. Prvo, u Sloveniji za vrijeme rata nije bilo progona SPC-a i srpskog stanovništva kao u Hrvatskoj, pa dakle ni osjećaja ogorčenosti i mržnje. Drugo, velika većina Slovenaca i slovenskih svećenika podržavala je jugoslavensku federaciju, smatrajući je najboljim rješenjem sa stajališta slovenskih nacionalnih interesa, dok su u Hrvatskoj znatan dio stanovništva i mnogi katolički svećenici favorizirali nezavisnu hrvatsku državu ili neku vrstu katoličke podunavske federacije.

KATOLIČKA CRKVA U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Hrvatski narod bio je usko povezan s Katoličkom crkvom i papama još otkad su Hrvati u 7. i 8. stoljeću prihvatili kršćanstvo, iako su u početku dalmatinske dijeceze pripadale Carigradskoj patrijaršiji. Odnos s papama opstao je i u periodima kad su Hrvati imali vlastitu državu pod narodnom dinastijom i u razdobljima kad su bili pod vrhovništvom stranog vladara.²¹ Od 1102. do 1918. Hrvati su bili politički ujedinjeni s Mađarima, a od 1527. do 1918. Hrvatima i Mađarima vladali su Habsburgovci, najvažniji branitelji katolicizma u srednjoj i jugoistočnoj Europi.

Kao dio Ugarske i Austro-Ugarske, Hrvatska je ležala direktno na putu osmanskog prodora preko Balkana na sjeverozapad prema srednjoj Europi. U svojoj borbi protiv Osmanlija na vlastitom teritoriju, Hrvati su pretrpjeli ogromne ljudske i materijalne žrtve braneći sebe i katolički Zapad. U toj ulozi, nakon bitke na Krbavskom polju 1493, prozvani su „bedenom kršćanstva” (*antemurale christianitatis*).²² Osjećaj da se državni teritorij mora braniti, koji je do tada dominirao društvom, logično se smanjivao od otprilike 1700. kad se i opasnost od osmanskih navala smanjila. Ali osmanska vladavina na Balkanu imala je dvije važne posljedice: brojno muslimansko stanovništvo u BiH i još brojnije Srbe u BiH i u nekim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Obje te skupine značajno utječu na vjersku i političku sliku prostora koji naseljava hrvatski nacionalni korpus.

Crkva u međuratnom razdoblju

U Austro-Ugarskoj Monarhiji, Rimokatolička crkva bila je državna crkva. Uživala je sve prerogative tog položaja u onim južnoslavenskim područjima koja su bila dijelovi Monarhije do kraja Prvoga svjetskog rata, a 1918. je uključena u novu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslavija). U Srbiji je do 1918. sličnu poziciju držao SPC. I Habsburška Monarhija i Srbija imale su konkordate sa Svetom Stolicom kojima je bio reguliran status Katoličke crkve

u tim državama. Nakon Prvoga svjetskog rata, zbog multikonfesionalnog karaktera nove jugoslavenske države, nije mogla postojati jedna jedinstvena državna crkva, ali kako su u državi Srbi imali dominantnu ulogu, i SPC je imao mnogo jaču političku poziciju od Katoličke. Kao rezultat toga, Katolička crkva u Hrvatskoj (premda ne i u Sloveniji) se osjećala prikraćenom u usporedbi sa SPC-om i imala niz pritužbi i protiv njega i protiv jugoslavenske vlade u kojoj su dominirali Srbi.

Prvo, Katolička crkva u Hrvatskoj optuživala je SPC za ekspanzionističke tendencije. One su bile vidljive po osnivanju pravoslavnih crkvenih općina i gradnji pravoslavnih crkava u područjima koja su do tada bila isključivo katolička, ali koja su nakon 1918. dobila nešto pravoslavnog stanovništva zbog priljeva Srba zaposlenih u državnoj službi i vojsci. U zemlji gdje prevladava vjerska tolerancija i vjerske razlike igraju malu ili nikakvu ulogu, takve aktivnosti jedva da bi bile primijećene, ali u Jugoslaviji između dva rata Katolička crkva u Hrvatskoj i neki Hrvati uzimali su ih za zlo i zbog vjerskih i zbog političkih razloga.

Drugo, Katolička crkva se žalila da jugoslavenska vlada pod dominacijom Srba ne poduzima gotovo nikakve mjere protiv pobačaja. Pobačaj se među Hrvatima i Slovencima prakticirao od devedesetih godina 19. stoljeća kako u urbanim tako i u ruralnim sredinama, i crkvene vlasti nazivale su tu pojavu „bijelom kugom”. Raširena pojava pobačaja, zajedno s višom stopom iseljavanja iz Hrvatske nego iz Srbije (koja je tijekom 19. stoljeća doživjela i snažan imigracijski val) i viša razina ekonomskog i obrazovnog razvoja i urbanizacije u Hrvatskoj nego u Srbiji, doveli su do mnogo manjeg rasta broja stanovnika u Hrvatskoj i Sloveniji nego u Srbiji. Prema novijim izračunima, između 1800. i 1910. stopa rasta broja stanovnika na teritoriju poslijeratne SR Hrvatske bila je u prosjeku godišnje 7,42 promila, na teritoriju poslijeratne SR Slovenije 3,84 promila, a u užoj Srbiji 14,68 promila.²³ Naravno, Hrvati i Slovenci nisu mogli kriviti SPC ili srpsku dominaciju u međuratnoj Jugoslaviji za takav razvoj, jer je on sezao mnogo dalje u prošlost od vremena formiranja Jugoslavije. Međutim, u takvoj općoj situaciji, nema sumnje da su u međuratnom periodu pobačaj i njegove posljedice na relativnu stopu rasta broja stanovnika u Hrvatskoj izazivali ozbiljnu zabrinutost Katoličke crkve. Među hrvatskim nacionalistima u upotrebu je ušla fraza „nas će Srbi progutati”.²⁴

Treće, u periodu između dva rata Katoličku crkvu uznemiravala je činjenica da je pripadnost srpskoj naciji i SPC-u bila politički korisna. Katolici i pripadnici drugih konfesija, kao nesrbi, trpjeli su izvjesnu diskriminaciju zbog srpske dominacije. To je vrijedilo osobito za politiku zapošljavanja u državnim institucijama i službama (a izvan poljoprivrede najveći poslodavac bila je država) – osobito u tako osjetljivim područjima kao što su diplomacija i vojska. Bilo je katolika koji su se, kako bi to zaobišli, oženili pravoslavkom ili

prešli na pravoslavnu vjeru, ili jedno i drugo. Bilo je i katolika koji su napuštali Katoličku crkvu kako bi se mogli razvesti i ponovo vjenčati. Većina njih prešla je pod okrilje SPC-a, a samo nekolicina u Hrvatsku starokatoličku crkvu, koja ne priznaje papu.²⁵ Povremeno je znalo doći do neslaganja između župnika i njihovih pastve, što je u dva slučaja rezultiralo prelaskom cijele župe na pravoslavlje. Izvjestan broj starokatolika također je prešao na pravoslavlje. Sve u svemu, neki su procjenjivali da je u međuratnom razdoblju u Jugoslaviji 200.000 rimokatolika, u prvom redu Hrvata, prešlo na pravoslavlje, iako se brojke čine pretjerane. To je još više ubrzalo relativno veći porast broja pravoslavnog stanovništva.²⁶ Kako su se događali na području stoljetne koegzistencije i konfrontacije dviju Crkava, ti prijelazi ukazivali su na nestabilnost vjerskog položaja tisuća Hrvata i uznemiravali katoličku hijerarhiju i nacionalistički orijentirane Hrvate.

Hrvati i hrvatski katolici također su se žalili da su Hrvati i ostali nesrbi u Jugoslaviji općenito diskriminirani, primjerice pri oporezivanju, zatim pri dodjeli poslova s državom i sl. Bili su ogorčeni zbog činjenice da je SPC pomogao da se spriječi ratifikacija konkordata između Svete Stoline i jugoslavenske vlade, što su interpretirali kao napor da se Katoličkoj crkvi uskrati pozicija ravnopravna s pozicijom SPC-a. Žalili su se i zbog cijelog niza manje važnih stvari, primjerice zbog obveze obilježavanja nekih pravoslavnih crkvenih praznika i običaja u školama u cijeloj Jugoslaviji (na primjer zbog obaveze slavljenja sv. Save, utemeljitelja SPC-a, u cijeloj Jugoslaviji iako je on svetac samo u SPC-u i srpski nacionalni svetac zaštitnik), zbog toga što vlasti ne sankcioniraju ometanje katoličkih javnih crkvenih obreda, kao što su procesije; zbog zabrane učlanjivanja u Marijansku kongregaciju za studente katolike; zbog nepravilne raspodjele državnih dotacija raznim crkvama; i zbog navodne državne potpore Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi.²⁷

Dostojanstvenici Katoličke crkve u Hrvatskoj artikulirali su te pritužbe ubrzo nakon neuspjelog pokušaja ratifikacije konkordata 1937, kao i za vrijeme rata kad je NDH žestoko progonila Srbe i SPC. Izvjesna doza pristranosti u tim optužbama bila je neizbježna. Zanimljivo je, međutim, primijetiti da je Vladko Maček, kad ga je velečasni Dragutin Kamber, katolički svećenik, za vrijeme rata neko vrijeme ustaški povjerenik za kotar Doboj, nakon rata ukorio zato što u svojoj autobiografiji nije rekao da je u međuratnoj Jugoslaviji Katolička crkva bila progona, odgovorio: „Nisam mogao pisati o progona Katoličke crkve zato što ono, koliko ja znam, nije postojalo.”²⁸ U potpunosti dijelim mišljenje da Katolička crkva doduše jest bila diskriminirana, ali ne i progona.

Kao odgovor na diskriminaciju, Katolička crkva poduzela je mjere kako bi zaštitila i promicala svoje interese. Politički, pokušala je unaprijediti razvoj katoličke političke stranke među Hrvatima, iako Hrvatska pučka stranka

(„pučkasi”, HPS), koja je postojala do 1929, nikad nije imala veću političku važnost. Crkva je svoje poglede promovirala i preko Katoličke akcije, čiji je najmilitantniji dio bila organizacija katoličke mladeži „Hrvatski orlovi”. Osnovana je 1920, a vlada ju je zabranila koncem dvadesetih godina, ali uskoro se ponovo pojavila pod nazivom „Križari”. Najveća organizacija „Križara” bila je ona u zagrebačkoj nadbiskupiji, gdje je 1937. brojala 16.350 mladića u 241 bratstvu i 7872 djevojke u 225 sestrinstava. Uz to, unutar Katoličke akcije postojalo je oko 5-6 drugih specijalnih grupa za odrasle i omladinu.²⁹ Crkva je imala i moćan tisak. Pomoću aktivista u raznim organizacijama, svoje duhovne i svjetovne ciljeve promovirala je u institucijama visokog obrazovanja, među ljudima visokoškolske izobrazbe, kako humanističkih, tako i tehničkih te prirodnoznastvenih usmjerenja. Ideološki, najvažnije bitke koje je Crkva vodila u međuratnom razdoblju bile su protiv masona i protiv komunizma. Prema fašizmu se naprotiv odnosila tolerantno, ili čak benevolentno. Ogorčenu bitku vodila je i protiv Stjepana Radića, osnivača i vođe HSS-a, zbog njegova antiklerikalizma. Radić je, pak, bio dobro poznat po svojoj jednostavnoj i nepretencioznoj pobožnosti – najbolji primjer za to bio je pozdrav kojim je često otvarao sastanke u ruralnim područjima: „Hvaljen bude Isus i Marija, dolje popovi!” – i priličan broj seoskih katoličkih svećenika ga je podržavao.³⁰

Kako je vjeronauk bio dio školskog programa u osnovnim i općim srednjim školama, Crkva je imala nešto utjecaja i na obrazovanje. Štoviše, u onim dijelovima Jugoslavije gdje su katolici sačinjavali veliki dio stanovništva, Katolička crkva i razni redovi držali su gimnazije u kojima je Crkva imala odlučujući utjecaj na nastavni program i učenike. U svim dijelovima zemlje osim u Vojvodini, crkveno vjenčanje bio je obvezno po zakonu, i problem razvoda rješavali su crkveni sudovi. Stoga što je vodila knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, kao i svojom obrazovnom djelatnošću, Crkva je obavljala neke djelatnosti državne uprave i za to je primala državne dotacije. Podržavala je i razne dobrotvorne organizacije i u vlasništvu imala poljoprivredno zemljište i nekretnine u gradovima, iz čega je crpila izvjestan prihod.

U međuratnoj Jugoslaviji Katolička crkva nije bila jedina vjerska institucija koja se bojala za svoj položaj i prava. Usprkos činjenici što je bio nacionalna Crkva dominantne nacije, SPC se osjećao ugroženim od strane Rima, ne samo u BiH, gdje je aktivnost Katoličke crkve bila izuzetno dinamična, nego i u drugim dijelovima Jugoslavije. Taj je strah najjače došao do izražaja tijekom rasprave o ratifikaciji konkordata. Ali u užoj Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, nije bilo realne osnove za taj strah. Ukupan broj pravoslavaca u tim područjima u ožujku 1931. iznosio je 4,364.412; broj katolika u srpnju 1937. bio je samo 116.636.³¹

U BiH, za vrijeme austrougarske vladavine od 1878. do 1918, broj rimokatolika rastao je znatno brže nego broj pravoslavaca, djelomično zahvaljujući i

useljavanju. U međuratnom periodu nastavio se povećavati brže nego u drugim područjima Jugoslavije. Istodobno, crkvena organizacija ubrzano se širila. Pod habsburškom vlašću, favoriziranje Katoličke crkve imalo je za politički cilj suzbijanje moći SPC-a i pravoslavne populacije i njihova priklanjanja Srbiji.³² Ekspanzija Katoličke crkve u periodu između dva rata bila je većim dijelom rezultat energičnog angažmana monsinjora Ivana E. Šarića, sarajevskoga nadbiskupa i hrvatskoga ultranacionalista. Prema podacima njegovog bivšeg tajnika, u Vrhbosanskoj (sarajevskoj) nadbiskupiji (čija je pastva 1937. godine činila oko polovice svih katolika u BiH) u periodu između dva rata osnovano je sedamnaest novih župa, a u dvije trećine njih sagrađena je nova župna crkva, župni dvor ili katolički centar. Ali, prema riječima iste osobe, nadbiskup Šarić djelovao je na „vulkanskom teritoriju” – „vulkanskom” bez sumnje u političkom smislu riječi – jer su Srbi i SPC u BiH bili jednako nepopustljivi u vezi sa srpskim karakterom BiH kao što su Hrvati (zastupajući i navodne Hrvate islamske vjere) i Katolička crkva bili u vezi s hrvatskim.³³

U kontekstu naše studije, diskriminacija hrvatskoga, to jest katoličkog stanovništva i Katoličke crkve u međuratnom periodu, relativno spor rast hrvatske populacije, navodni ekspanzionizam SPC-a i brojni prijelazi na pravoslavlje – od temeljne su važnosti. Dovedi su do sve veće nesnošljivosti nacionalistički orijentiranih hrvatskih političara i njihovih sljedbenika i mnogih katoličkih svećenika, osobito onih mlađih, prema svemu srpskom i pravoslavnom. Vjerski antagonizam tako je postao važan dio ustaškog antagonizma prema Srbima, što je u ratu imalo fatalne posljedice.

Radikalni ustaški napad na Srpsku pravoslavnu crkvu

Nakon proglašenja NDH, ustaše su se okrenuli radikalnom rješenju srpskog problema, kako u vjerskom i tako i u drugim društvenim kontekstima. Ustaše su Srbe i SPC u NDH smatrale najopasnijim i najnepomirljivijim neprijateljima Hrvata i NDH, i kompromis s njima nije bio moguć. Službeno ustaško obrazloženje njihove politike prema SPC-u iznio je Mirko Puk, ministar pravosuđa i bogoštovlja, u govoru pred hrvatskim Saborom 25. veljače 1942, a tri dana kasnije ponovio ga je i Pavelić u svom govoru. Puk je tvrdio da ustaška država priznaje samo tri religije: katolicizam, islam i protestantizam. Što se tiče „takovane srbskopравoslavne crkve odnosno grčkoiztočne vjere”, rekao je da „NDH ne progoni grčkoiztočnu vjeru, dok nasuprot ne može priznati srbskopравoslavnu crkvu”. Kao razlog naveo je njen „cezaristički karakter”, zbog velikog utjecaja koji je na nju imala srpska vlada time što je sudjelovala u biranju crkvenog poglavara. „To bi značilo dozvoliti vladi države Srbije da vrši jedan dio svoje državne vlasti putem srbskopравoslavne crkve i na teritoriju

NDH, što nijedna država na svijetu ne bi dozvolila i ne može dozvoliti, a to isto ne će dozvoliti ni NDH."³⁴ Pavelić je tu tvrdnju dalje razradio:

Gospodo! U pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srbskopравoslavne crkve (oduševljeni pljesak. Svi ustaju i oduševljeno odobravaju). Kažem još jednom: Ne može biti srbske, a ne može biti ni grčko-pravoslavne crkve! Zašto? Zato, jer su svagdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srbska pravoslavna crkva jest sastavni dio srbske države Srbije. Hierarhički je srbska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije. Srbija, njezini državni predstavnici postavljaju patriarha ili bar u najmanju ruku pretežno sudjeluju kod njegova postavljanja, a od njega ovisi čitava državna hierarhija od župnika do kapelana. Sve to ovisi o državnoj vlasti kraljevine Srbije. To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti u bivšoj nesretnoj Jugoslaviji, ali u hrvatskoj državi to ne može biti i ne će biti! (oduševljeno odobravanje). U hrvatskoj državi može biti internacionalne crkvene organizacije, koja ne ovisi o nijednoj državnoj vlasti, jer ima i takvih organizacija, ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo hrvatska... U nikakvu ruku ne ćemo dozvoliti, da bilo koja crkva postane jednim političkim sredstvom, sredstvom napose uperenim protiv obstanu hrvatskog naroda i hrvatske države.³⁵

Tim izjavama prethodio je niz mjera na temelju kojih je SPC u NDH do konca 1941. zapravo zatvoren. Kao što je pokazano u 9. poglavlju, politika ustaške vlasti bila je protjerivanjem i istrebljivanjem Srba te prisilnim pokatoličavanjem izgurati Srbe i SPC preko granica koje su Srbe i Hrvate, odnosno Katoličku i Pravoslavnu crkvu, dijelile sredinom 15. stoljeća. Posljedice te politike teško su pogodile SPC. Među Srbima protjeranim iz NDH u okupiranu Srbiju u kolovozu i rujnu 1941. bilo je 327 pravoslavnih svećenika. Jedan vladika bio je deportiran, a još dvojica vladika i dvanaest svećenika dobrovoljno su otišli u Srbiju. Samo tom akcijom, SPC, koji je u travnju 1941. u NDH imao 8 episkopa i 577 svećenika, ostao je bez više od polovice svog klera.³⁶

Masovno ubijanje Srba tijekom 1941. godine odnijelo je živote još 3 srpska episkopa i 154 svećenika (vidi Tablicu 2). Ako zbrojimo ubijene i prognane svećenike, ustanovit ćemo da je koncem 1941. u NDH ostalo još samo oko 85 pravoslavnih svećenika. Neki od njih po nacionalnosti nisu bili Srbi, a možemo pretpostaviti i da je barem nekima bilo zabranjeno obavljanje svećeničke brige za njihovu pastvu. Bez sumnje, cilj uklanjanja glavnine pravoslavnih svećenika bio je da pravoslavno stanovništvo ostane bez duhovnog vodstva kako bi se ustaška politika pokatoličavanja Srba prisilom i zastrašivanjem mogla lakše provoditi. Treba, međutim, naglasiti da svećenike nisu ubijali samo ustaše, koji su s tim likvidacijama izgleda započeli, nego i sve ostale sukobljene oružane skupine i sve okupacijske sile u Jugoslaviji.

Poseban oblik napada na SPC u NDH bilo je oskrnuće ili uništavanje pravoslavnih crkava. Najgora situacija u tom pogledu bila je u eparhiji Gornjokarlovačkoj koja je uključivala Baniju, Kordun, Liku, Hrvatsko primorje, Istru i jednu župu u Sloveniji. Od 189 pravoslavnih crkava u toj biskupiji, 67 ih je bilo teško oštećeno, a 88 potpuno uništeno. Ustaše nisu prezale ni od uništavanja crkava koje su bile sjedište episkopija, primjerice one u Banja Luci koja je bila dovršena neposredno pred rat. Četnici i partizani također su sknavili i uništavali rimokatoličke crkve, ali njihov je broj bio beznačajan u usporedbi s brojem pravoslavnih crkava koje su ustaše oskrnavili, spalili ili uništili.³⁷ Mnogi umjetnički i sveti predmeti uklonjeni su iz pravoslavnih crkava i manastira i prenijeti u Zagreb, gdje su kasnije držani u Povijesnom muzeju Hrvatske i drugim spremištima. Ti predmeti vraćeni su SPC-u tek 1980, 35 godina nakon rata.³⁸

Na nekim mjestima, primjerice u Slavanskom Brodu, gorljivi ustaški dužnosnici ne samo da su uništili pravoslavne crkve, nego su zapovjedili i uništenje pravoslavnog groblja, možda zbog raširene srpske izreke: „Srbija je donde dokle postoje srpski grobovi.”³⁹

Još jedna važna metoda reduciranja broja srpskoga pravoslavnog stanovništva u ustaškoj državi bilo je pokatoličavanje Srba putem prisile i zastrašivanja. Taj pristup imao je dvije prednosti u odnosu na protjerivanje. Prvo, to se moglo predstaviti kao vraćanje potomstva nekadašnjih Hrvata katolika koji su stjecajem povijesnih okolnosti ili, riječima Draganovića, „gotovo bez vlastite krivnje”, bili postali shizmatici, pod okrilje hrvatskoga naroda. Drugo, tako se smanjivao broj Srba i pravoslavaca ali istodobno i povećavao broj Hrvata i katolika.

Ustaška vlada upotrebljavala je sve tri metode – protjerivanje, istrebljivanje i prisilno pokatoličavanje – pokušavajući iskorijeniti Srbe i Pravoslavnu crkvu sa svoga teritorija. Zbog zamašnosti tog projekta, kao i sve većeg oružanog otpora, ustaše su uspjele provesti u djelo samo dio od onoga što su htjeli. Kad su shvatili da se njihov plan ne može ostvariti i da će većina Srba ostati na teritoriju Hrvatske, u travnju 1942. osnovali su posebnu nacionalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu, pokušavajući na taj način uništiti vjersko, nacionalno i kulturno jedinstvo Srba u ustaškoj državi sa Srbima u užoj Srbiji.

Osim tih mjera, koje su ozbiljno pogodile SPC, ustaška vlada poduzela je i čitav niz administrativnih i ekonomskih mjera protiv Srpske pravoslavne crkve. Među najranijima, već 25. travnja 1941, bila je zabrana i službene i privatne upotrebe ćirilice. Ni u dekretu niti u propisima o njezinoj primjeni nisu navedeni razlozi zabrane. U Hrvatskoj, ćirilicu se povezivalo sa SPC-om i srpskim ekspanzionizmom u obrazovanju, literaturi i javnim medijima, i zbog toga je mnogim Hrvatima bila mrska. NDH je zabranila rad srpskih pravoslavnih (kao i čeških) osnovnih škola 14. lipnja 1941. Ministar pravosuđa i bogoštovlja NDH zabranio je 18. srpnja upotrebu termina „srpsko-pravoslavna

vjera" i naredio da se umjesto njega upotrebljava termin „grčko-istočna vjera”. Država je zabranila, 4. prosinca, i upotrebu julijanskog kalendara, kojim se Pravoslavna crkva do tada služila, i naredila uvođenje gregorijanskog.⁴⁰

Druge mjere protiv SPC-a bile su financijske i ekonomske prirode. Zakonskom odredbom od 25. travnja 1941. ukinuta je „patrijaršijska desetina”, prirez, od 1936. godine, u visini od 10% poreza na dohodak pravoslavnog stanovništva koji je država Jugoslavija ubirala i ustupala Crkvi. Time je Crkva bila lišena neophodnih izvora prihoda. Zakonskom odredbom od 17. prosinca 1941. ministar pravosuđa i bogoštovlja bio je ovlašten odobravati dotacije vjerskim organizacijama i svećenicima, što je bilo apsolutno prepušteno njegovom nahodnju i SPC nije bio uključen.⁴¹

Posebnim zakonskim odredbama neke posjede pravoslavnih crkava, manastira i obrazovnih zaklada preuzela je država. Tako je zakonskom odredbom od 19. rujna 1941. konfiscirana imovina pravoslavne škole u Srijemskim Karlovcima, središtu pravoslavnih obrazovnih ustanova u NDH. Drugi posjedi u vlasništvu [pravoslavnih] zaklada bili su pogođeni Općim zakonom o zakladama od 17. veljače 1942. u kojem se, kao aktivne, nabrajaju zaklade Rimokatoličke i Protestantske crkve i muslimanske vjerske zajednice dok se zaklade SPC-a ni ne spominju.⁴²

Radikalni ustaški napad na SPC odobravali su i podržavali mnogi hrvatski katolički svećenici. Sada možemo postaviti pitanje kakav je bio stav Vatikana prema takvoj ustaškoj politici i kakvo je vodstvo Vatikan pružio Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj u vrijeme političkih i vjerskih previranja.

Teritorij NDH prostirao se na području koje je za Vatikan bilo od vitalnog interesa. Rimokatolicizam je tu stoljećima koegzistirao ili kolidirao i s pravoslavljem i s islamom. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata novi neprijatelj, internacionalni komunizam, ugrozio je pozicije svih crkava i tradicionalnih vladajućih grupa u istočnoj i jugoistočnoj Europi, a teritorij NDH bio je centralno poprište te bitke. U novoosnovanoj NDH katolici su imali svu političku moć koju su im okupacijske sile dale. NDH je postala i formalni protektorat Italije, sjedišta Katoličke crkve. Zbog svih tih razloga, zanimanje Vatikana za razvoj događaja na političkom i vjerskom planu na tom području bio je intenzivan.

Za vrijeme rata, ni Vatikan ni NDH, svatko zbog svojih razloga, nisu davali informacije o točnoj prirodi svojih odnosa. U dokumentima objavljenim poslije rata vatikanske vlasti konstantno su naglašavale da Vatikan nije mogao i nije *de iure* priznao NDH, jer po svom ustaljenom običaju nikad ne priznaje države stvorene tijekom rata dok se ne sklope mirovni sporazumi i dok nova država ne bude primljena u zajednicu naroda. Tako je vanjska forma bila, doduše, sačuvana, ali diplomatska praksa Vatikana bila je dovoljno fleksibilna da dopusti predstavništva posebne vrste u još nepriznatim državama stvorenim tijekom rata. Vatikan je akreditirao opata benediktinskog samos-

tana Montevergine, Giuseppea Ramira Marconea, za papinskog poslanika pri episkopatu u NDH već u kolovozu 1941. godine. U poruci od 25. srpnja 1941 – koju je kardinal Luigi Maglione, papinski državni tajnik, poslao nadbiskupu Stepincu najavljujući dolazak opata Marconea – primijetio je da će „opat zasigurno imati prilike uspostaviti kontakt s vlastima NDH i saslušati njihove zahtjeve”. Da je opat Marcone tu mogućnost iskoristio, vidljivo je iz dnevnika njegova tajnika, velečasnog Giuseppea Masuccija, u kojem su zabilježeni opatovi posjeti poglavniku Paveliću i raznim ministarstvima NDH – vojske, obrazovanja i bogoštovlja, unutarnjih poslova; samo posjet Ministarstvu vanjskih poslova opat Marcone je presavjesno izbjegavao. Nakon veljače 1942. opat Marcone nazočio je praktički svim službenim događanjima u NDH.⁴³ Treba, međutim, napomenuti da je Vatikan cijelo vrijeme rata održavao diplomatske odnose s jugoslavenskom izbjegličkom vladom i priznao jedinstvenu jugoslavensku vladu formiranu 7. ožujka 1945. godine.⁴⁴ NDH je sa svoje strane imala neslužbenog predstavnika u Vatikanu, stacioniranog pri Hrvatskom poslanstvu u Rimu. Tu dužnost obnašao je najprije Nikola Rušinović⁴⁵, a potom grof Erwein Lobkowicz.

Najbolji opis prave prirode odnosa između Vatikana i NDH nalazi se u dopisu Njemačke novinske agencije (DNB) iz Rima od 14. ožujka 1942: „Prema dobro obaviještenim vatikanskim izvorima, između NDH i Vatikana ne postoje diplomatski odnosi, ali postoje povjerljivi odnosi i ovlašteni predstavnici koje priznaju obje strane.” Dan prije tog dopisa, njemački ambasador u Vatikanu, Diego von Bergen, poslao je izvještaj istog sadržaja svom ministarstvu. Prema von Bergenu, glavni razlog za uspostavljanje tih povjerljivih odnosa bilo je postojanje „niza pitanja koja je valjalo prodiskutirati i riješiti. Najveći problem bilo je pitanje pravoslavaca”.⁴⁶

Iz tih izvora jasno je da je Vatikan *de facto* priznao NDH. To mišljenje izrazio je i nadbiskup Stepinac pred sudom.⁴⁷ Na temelju kontakata koje je opat Marcone održavao s vlastima NDH i izvještaja koje je dobivao direktno od hrvatskih biskupa i svećenika, kao i na temelju informacija koje je Vatikan dobivao od jugoslavenske izbjegličke vlade, Vatikan je bez sumnje bio dobro informiran i o crkvenim i o političkim zbivanjima za vrijeme rata u NDH. Istodobno, izvještaji neslužbenih predstavnika NDH u Vatikanu, Rušinovića i Lobkowicza, pokazuju da su neki vatikanski dužnosnici imali teške dvojbe u vezi s ustaškom državom i oštro je kritizirali.⁴⁸ Pa ipak, sudeći prema dokumentima kojima raspolazemo, Vatikan nikada nije javno protestirao kod vlasti NDH protiv ustaškog progona Srba i SPC-a. Kao što ćemo pokazati u daljnjem tekstu, Vatikan je možda dijelom odgovoran za činjenicu da katolička crkvena hijerarhija u samoj NDH nikada nije javno protestirala protiv tih progona, koje su mnogi katolički svećenici i poticali. Nepostojanje službenog vatikanskog izaslanika u NDH može biti formalan izgovor za taj nedostatak protesta,

ali ne može biti moralno opravdanje i zapravo indirektno upliće Vatikan u te progone. Razlog za šutnju čini se leži u činjenici da je vlada NDH vodila bitku istodobno i protiv tradicionalnog i protiv novog neprijatelja Katoličke crkve – pravoslavlja i komunizma – pa ju je, prema mišljenju Vatikana, bilo politički neoportuno osuditi.

Prijelazi na katolicizam pod prisilom i iz straha

Proces masovnog prijelaza srpskoga pravoslavnog stanovništva na rimokatoličku vjeru počeo je gotovo odmah nakon proglašenja NDH kao dijela ustaškog programa pretvaranja NDH u jednonacionalnu te dvokonfesionalnu (katoličanstvo i islam) državu. Kako bi potakli i ubrzali prijelaz, vlada NDH je izdala Zakonsku odredbu o prelazu s jedne vjere na drugu već početkom svibnja 1941. godine. U jednom jedinom članku zakonske odredbe navodi se:

Do donošenja zakona o vjeroispovjednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu. Za valjanost prelaza potrebno je da stranka koja mijenja vjeru podnese pisanu prijavu upravnoj vlasti (kotarskoj oblasti odnosno gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi, te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovjesti, na koju stranka prelazi.⁴⁹

Iako se činilo da ova odredba regulira prijelaze s bilo koje na bilo koju vjeru, njegova svrha bila je jedino promicanje prijelaza na katolicizam, kao što ćemo vidjeti u tekstu koji slijedi.

Koliko je vlada neposredno intervenirala u prijelaze na katolicizam najbolje se vidi iz okružnice Odjela za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, na čelu kojeg je bio mladi franjevački redovnik Radoslav Glavaš; okružnica je 14. srpnja 1941. upućena svim rimokatoličkim biskupima u državi. Prema okružnici, takve osobe mogle su biti primljene u Katoličku crkvu jedino ako su se vjenčale s osobom katoličke vjere u katoličkoj crkvi i ako su djecu odgajale kao katolike, ali čak i u takvim slučajevima samo uz dopuštenje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. Prema istoj toj okružnici, nijedna osoba pravoslavne vjere nije mogla prijeći na grkokatolicizam, što je bilo stajalište suprotno onome koje je Vatikan prakticirao tijekom povijesti.⁵⁰ Iz okružnice je očito da je cilj ustaškog režima bio da masa pravoslavnog seljaštva i pripadnika nižih slojeva – nakon prijelaza na katolicizam – ostane bez svojih nekadašnjih vođa, kako bi ju bilo lakše inkorporirati u Katoličku crkvu i hrvatski narod.

Kako je promicanje prijelaza na katoličanstvo koje su provodile vlada NDH i Ustaški pokret, predstavljalo miješanje svjetovnih vlasti u crkvene

stvari, rimokatolička hijerarhija u NDH gotovo se odmah umiješala. Da bi bilo osigurano pridržavanje postojećih dogmatskih i kanonskih propisa i procedura, katolička crkvena hijerarhija u Hrvatskoj izdala je niz okružnica u kojima su specificirani obvezni postupci pri preobraćenju. Potencijalne obraćenike crkvenim su učenjima mogli podučavati samo svećenici koji su od strane ordinarijata dijeceze u kojoj djeluju propisno imenovani i ovlašteni kao misionari.⁵¹ Kad je koncem travnja 1941. počeo masakr Srba, katolički laici i svećenici često su, promičući preobraćenja, izjavljivali da je to jedini način na koji pravoslavno stanovništvo može izbjeći progon. Suočeni s takvim rješenjima, mnogi pojedinci, a ponekad i čitave vjerske općine pravoslavnih Srba, zatražile su preobraćenje kako bi spasili živote.

U pokatoličavanje se direktno umiješao i Vatikan. Prema uputama koje je kardinal Eugene Tisserant, tajnik Kongregacije za istočne Crkve u Vatikanu, uputio nadbiskupu Stepincu u pismu od 17. srpnja 1941, osobama koje su bile katolici istočnog obreda prije nego što su u nedavnoj prošlosti prešle na pravoslavlje moralo se omogućiti da se pridruže župama Katoličke crkve istočnog obreda, postojećim ili onima koje su uskoro trebale biti osnovane. Kardinalova poruka završavala je zaključkom: „Ako Vaša Ekselencija ovo neophodno pravilo prenese svojoj uvaženoj braći, biskupima u Hrvatskoj, oni će zavrijediti priznanje svojim vrijednim doprinosom postupnom širenju katolicizma u regiji u kojoj se gaji toliko nada u preobraćenje nekatolika.” A u uredbi od 18. listopada 1941. Vatikan navodi: „*U svim mjestima gdje već postoje starokatoličke župe, neka nekatolici koji se žele obratiti budu upućeni u njih.* Priznaje se da ako nekatolici ne žele ili ne mogu zadržati svoj istočni obred, mogu izabrati i latinski obred.”⁵² [kurziv Patteeov] Slijedeći te upute, katolička hijerarhija u NDH inzistirala je, usprkos zapovijedi ustaških vlasti, da obraćenici mogu slobodno birati između istočnog i latinskog obreda.

Iako je Vatikan znao da se prijelazi događaju u prvom redu zbog političkih razloga i često pod ekstremnim pritiskom, opat Marccone, papinski poslanik u Zagrebu, samo je „pokušao objasniti Paveliću da je pri obraćanju disidenata potrebno postupati polako i oprezno, i spriječiti ga da ne uništi sve njihove crkve”.⁵³ To je pokazatelj da Vatikan na preobraćenja pravoslavaca nije gledao s neodobravanjem, ali da bi mu draži bio sporiji i oprezniji, pa time i sigurniji pristup. Usprkos tome, moglo bi se argumentirati da snosi dio odgovornosti, jer u suprotnom nije protestirao. Kako je, sudeći prema njemačkim dokumentima, nadbiskup Stepinac također favorizirao sporiji i oprezniji pristup, čini se očitim da je potpuno prihvaćao i zastupao poglede opata Marccone, to jest Vatikana.⁵⁴

Kako su ustaške vlasti bespravno prisvojile znatnu moć u određivanju načina kako bi Katolička crkva trebala postupati u vezi s prijelazima na katolicizam, i kako su mnogi neovlašteni državni i stranački dužnosnici i neki katolički svećenici požurivali te prijelaze, neke osnovne prerogative Katoličke

crkve nije se poštivalo. Štoviše, bilo je mnogo zloupotreba i zločina protiv srpskog stanovništva počinjenih od strane ustaške vlasti i Ustaške vojnice, čak i protiv onih koji su već bili prešli na katolicizam. Na primjer, dana 12. svibnja 1941. ustaše su iz okolnih naselja dovezli u Glinu 330 osoba, od kojih su neke navodno već bile prešle na katolicizam i potom ih sve pobili. Nadbiskup Šepinac napisao je 14. svibnja protestno pismo Paveliću, ali u javnosti ništa nije rekao.⁵⁶ Pritužbe koje je mostarski biskup monsijor Alojzije Mišić poslao nadbiskupu Šepincu bile su doista bolne. U pismu od 18. kolovoza 1941, Mišić je objasnio da su prijelazi pravoslavaca na katolicizam bili dobro započeli jer su se pripadnici katoličke i pravoslavne vjere poznavali. Međutim, onda su, rekao je, počeli intervenirati neodgovorni elementi (očito ustaše):

Nažalost, vlasti uzanim pogledima nehotice smetaju Hrvatsku i katoličku stvar. Nijesu krivi vrhovi. Umiješalo se svašta: mlado, nespremno, beziskusno; mjesto i pameti i razbora – vatra, sila – nije čudo, da su od toga za Hrvatsku i katoličku stvar vrlo neugodne posljedice.

...Vrlo čestiti seljaci grkoistočne vjere, što pomiešano žive s katolicima, prijavili se u Katoličku crkvu; idu sv. misi, uče katolički vjeronauk, krštavaju djecu – nametnici izdaju odredbe, dok su novoobraćenici još u crkvi kod sv. mise, hvataju ih, staro i mlado, muško-žensko, gone kao roblje, do mala u masama u vječnost.⁵⁶ [kurziv Patteeov]

Nedvojbeno je još strašniji bio njegov pismeni izvještaj od 7. studenoga 1941. godine:

Jedno vrijeme bio je izgled da će veliki broj shizmatika preći u zajednicu katoličke Crkve, međutim, postavljeni za stožernike i logornike, zloupotrebili su položaj, iskoristili nastrane instinkte masa, podržali slabije ljudske strane, da je strahota, što je iz toga proizašlo. Suprot lieka nigdje... Ljude se hvatalo kao zvjerinje, klalo, ubijalo – žive u ponor bacalo. Ženske, majke s djecom, odrasle djevojke, djecu mušku i žensku bacali su u jame. Podžupan u Mostaru g. Bajić muhamedanac, javno izgovara kao činovnik – morao bi da šuti, a ne telali – da je u Ljubinju samo u jednu jamu 700 shizmatika bačeno. Od Mostara i Čapljine odvezla je željeznica šest punih vagona majka, djevojaka, djece ispod deset godina, do stanice Šurmanci, gdje su izvagonirani, odvedeni u brda, žive matere s djecom bacali u duboke propunte. Sve je strmoglavljeno i ubijeno. U župi Klepci iz okolnih sela N. N.: 700 shizmatika ubijeno je. Dalje da nabrajam? Predaleko bih otišao. U samom gradu Mostaru na stotine ih je vezalo, odvodilo izvan grada pa ko živine ubijali.⁵⁷

Usprkos takvim događanjima, usprkos činjenici da je 24. rujna 1941. vlada

NDH zajedno s bar 118.000 Srba u Srbiju prognala i oko polovice od ukupnog broja pravoslavnih svećenika u NDH, usprkos činjenici da su do tada ustaše ubile već tri pravoslavna episkopa i nekoliko desetaka pravoslavnih svećenika, i oskvrnule ili uništile mnoge pravoslavne crkve, usprkos svemu tome, ni nadbiskup Stepinac osobno, ni bilo koji drugi katolički biskup u državi, ni Biskupska konferencija, najviše tijelo Katoličke crkve u Hrvatskoj, nisu progovorili ni jednu riječ *javnog* protesta. To nije bio tek puki previd. To je bila promišljena politika koju je opat Marcone jasno formulirao u svom izvještaju kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943. godine. Nakon niza zapažanja o Crkvi i političkoj situaciji u NDH, uključujući i činjenicu da su gerilci većinom shizmatici, opat je nastavio: „Pod tim uvjetima, naš hrvatski episkopat nije imao i nema osobitih motiva za javni protest protiv vlade a u korist shizmatika.”⁵⁸ Nadbiskup Stepinac prilično je često protestirao direktno kod Pavelića, ali je rezultat tih protesta u većini slučajeva bio ravan nuli, jer se Pavelić prema nadbiskupu odnosio na ponižavajući način – nazivajući ga u njegovoj nazočnosti „magarcem” – i nije obraćao mnogo pažnje na njegova pisma.⁵⁹

Službeno stajalište crkvene hijerarhije u NDH prema prijelazima s pravoslavne na katoličku vjeru objavljeno je u „Rezoluciji o pitanju prijelaza grkoistočnjaka na katoličku vjeru” koju je izdala Biskupska konferencija pod predsjedanjem nadbiskupa Stepinca nakon sjednice u Zagrebu, održane 17-18. studenoga 1941. godine. Ključni dijelovi rezolucije koji su potom proslijeđeni poglavniku Paveliću glase:

1. Smatra se *dogmatskim načelom*, da rješidba svih pitanja, koja se tiču crkvenog prelaza grkoistočnjaka na katoličku vjeru spada isključivo na kompetenciju katoličke crkvene hijerarhije, koja je jedina ovlaštena po Božanskom pravu i po kanonskim odredbama izdavati za te crkvene prelaze direktive i propisivati odredbe tako da je mimo crkvenog autoriteta isključena svaka akcija u tom pogledu.
2. Radi toga nitko osim katoličke crkvene hijerarhije nema prava postavljati „misionare” koji bi imali provoditi konverzije grkoistočnjaka na katoličku vjeru. Svaki takav misionar mora dobiti misiju i jurisdikciju za svoj duhovni rad od mjesnog Ordinarija. Prema tomu je *protudogmatski i protukanonski* da bez mjesnog Ordinarija-Biskupa dobivaju „misionari” misiju od općinskih povjerenika ili oblastnika, od ustaških dužnostnika, od Vjerskog odsjeka državnog Ravnateljstva za Ponovu ili od koje druge svjetovne oblasti.
4. Crkva katolička može priznati valjanim samo one prijelaze koji su se obavili ili će se obaviti prema tim *dogmatskim načelima*.
8. U Katoličku crkvu mogu se primiti samo oni *koji bez svake sile podpuno slobodnom voljom prelaze iz unutarnjega uvjerenja o istinitosti katoličke vjere*, i koji su u cijelosti izvršili crkvene propise.

11. Neka se za konverzije stvori među grkoiztočnim žiteljima psihologički temelj. U tu svrhu neka im se ne samo zajamče nego i dadu sva građanska prava i osobito pravo osobne slobode i pravo vlasništva. Neka se najstrože zabrani svaki protuzakoniti postupak protiv osobne slobode i svojine grkoiztočnjaka, a neka se izriču nad njima kazne, kao i nad drugim građanima, samo nakon provedenog sudbenog postupka. U prvom redu neka se najstrože zabrani svaka privatna akcija za rušenje grkoiztočnih crkvi i kapela i otuđivanje njihova vlasništva.⁶⁰ [Patteeovi kurzivi]

Kako bi regulirala proces prijelaza, katolička crkvena hijerarhija osnovala je, što je navedeno u točkama 6. i 7. Rezolucije, poseban odbor sastavljen od tri biskupa pod predsjedanjem nadbiskupa Stepinca, i uz njega Radni izvršni odbor za pitanja konverzije (čiji su svi članovi bili katolički svećenici). Zadatak odbora bio je rješavati probleme u vezi s prijelazima na katolicizam u duhu Rezolucije. Propisi navedeni u Rezoluciji bili su prilično različiti od onoga što bi se sviđalo ustaškom režimu i potpuno su zaštitili crkvenu hijerarhiju u NDH od optužbi da je podupirala prisilna pokatoličavanja, ali su i pokazatelj da je Crkva bila voljna surađivati s režimskom politikom pokatoličavanja pod uvjetom da se poštuju kanonska pravila. I doista, u izvještaju o Biskupskoj konferenciji koji je poslao papi 3. prosinca 1941, nadbiskup je napisao „da su se za to pokazivale najbolje perspektive”.⁶¹ No, iz pisma se dade zaključiti kako se pravila za preobraćenje koje je Crkva navela u Rezoluciji u praksi nisu uvijek poštovana.

Političko i vjersko obrazloženje masovnih prijelaza na katoličanstvo u NDH izvedena su iz teze velečasnog Draganovića da se u 16. i 17. stoljeću dogodilo masovno prelaženje s rimokatoličke na pravoslavnu vjeru, u prvom redu u južnoj Hercegovini (vidi 9. poglavlje). Na temelju toga moglo se tvrditi da se pravoslavci prijelazom na katolicizam samo ponovo vraćaju Crkvi svojih predaka. Ustaše su tu tezu, međutim, primjenjivali i na većinu srpskoga pravoslavnog stanovništva u svim drugim područjima NDH, a ne samo u južnoj Hercegovini, što nije bilo utemeljeno u povijesnim činjenicama. Tako mijenjajući Draganovićevu tezu, promicatelji masovnog obraćenja mogli su tvrditi da je taj proces bio prirodan i legitiman. Aludirajući na izvještaje franjevačkog redovnika iz 17. stoljeća da pravoslavni svećenici čine sve što je u njihovoj moći kako bi katolici prihvatili pravoslavnu vjeru i da su oni veći neprijatelji katolika nego Osmanlije, Puk je u već citiranom govoru primijetio:

Što se događalo u istočnoj Hercegovini, to se događalo i u drugim krajevima Bosne, i Sriema i Slavonije. Prema tomu NDH podupire akciju prijelaza grčkoiztočnjaka na katoličku vjeru, jer je taj prijelaz samo povrat prijašnjoj djedovskoj vjeri, te jer je državi poznato, da je iz toga hrvatskog elementa

stvoreno naknadnom promičbom srbstvo. Ovim prielazom na djedovsku vjeru vraća se jedinstvo hrvatskog naroda u svim onim krajevima, gdje je silom prilika to jedinstvo bilo oslabljeno, oni se vraćaju izkonskim svojim predajama i duhovnim izvorima. Tko ne želi iz bilo kojih razloga priznati ovo poviestno stanje, prosto mu stoji napustiti teritorij ove države! (Brojni poklici. Tako je! Dugotrajni pljesak).⁶²

Tako otvorenim govorom o crkvenim problemima i ustaškoj politici u pogledu prijelaza na katolicizam, Puk je izgleda otišao predaleko, jer je nekoliko dana kasnije Pavelić pokušao ublažiti dojam koji je ostavio njegov ministar: „Nije istina, da hrvatska država nastoji, da pravoslavne prevede na katoličku vjeru. To nije politika. To je pušteno svakome na volju.”⁶³ No, te njegove tvrdnje opovrgao je sam opat Marcone koji u izvještaju kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, o „stavu hrvatskoga klera prema srpskim pravoslavicima” napominje: „Valja također priznati da je poglavnik Pavelić tijekom cijele 1941. pothranjivao ideju brzog prijelaza svih shizmatika koji žive unutar granica NDH na katoličku vjeru.”⁶⁴

U mijenjanju Draganovićeve teze kako bi se opravdala politika pokatoličavanja, ustaški režim nije bio sam. To su činili i neki katolički svećenici i, u izvjesnoj mjeri, sama Katolička crkva u NDH. To proizlazi iz nadbiskupova pisma Paveliću od 20. studenoga 1941. u kojem se nalazila i kopija „Rezolucije o pitanju prijelaza grčkoistočnjaka na katoličku vjeru” Biskupske konferencije. To pismo sadržavalo je i izvratke iz pisama upućenih nadbiskupu od strane nekih biskupa ekstremno kritički raspoloženih prema ustaškom tretmanu pravoslavnog stanovništva i novih obraćenika i, koliko sam uspio ustanoviti, u NDH nikad nije objavljeno.⁶⁵ Da je bilo u formi pastoralnog pisma, oprezno držanje katoličke crkvene hijerarhije u NDH u pogledu pokatoličavanja moglo je prosvijetliti i javnost i ustaše i imati blagotvoran efekt.

Na temelju primjene iskrivljene verzije Draganovićeve teze na čitavo srpsko pravoslavno stanovništvo u NDH, njihovo masovno pokatoličavanje pod strašnim političkim i psihološkim pritiskom bilo je moguće prikazivati kao prirodnu tendenciju hrvatskoga naroda i Katoličke crkve da se povrati tlo izgubljeno prethodnih stoljeća, a ne čin agresije protiv SPC-a. Činjenica da je u međuratnom periodu navodno oko 200.000 rimokatolika, uglavnom Hrvata, bilo prešlo na pravoslavlje, pomogla je da se ta politika politički i emocionalno opravda.

Prema mišljenju nekih katoličkih biskupa, primjerice mostarsko-duvanjskoga biskupa Mišića, najveća prepreka ispravnim i brojnijim prijelazima očito je bio teror koji su nad pravoslavnim stanovništvom provodile prerевne ustaše. Taj teror je pobijao i obećanja nekih katoličkih svećenika pravoslavcima da će biti pošteđeni progona ako prijeđu na katolicizam. U svom pismu od 7. studenoga Mišić je iznio tvrdnju da bi do tada, da nije bilo terora, na

katolicizam prešlo već 500.000 do 600.000 pravoslavaca. Meni se ta procjena čini pretjeranom.⁶⁶

Na temelju dostupnih informacija moguće je ustanoviti samo približan broj Srba koji su u NDH za vrijeme rata prešli na katolicizam. Precizna evidencija nije uvijek vođena, većina dokumenata naknadno je uništena kako ih jugoslavenski komunisti ne bi upotrijebili kao inkriminirajući materijal, a veliki dio onih koji su bili prešli na katolicizam kasnije je stradao. Broj preobraćenika sigurno je, međutim, bio manji nego što su se Pavelić i mnogi drugi nadali.

Najmjerodavnija izjava o broju prijelaza na katolicizam pripisana je nadbiskupu Stepincu izrečena pred sudom u listopadu 1946. godine. Državni tužilac opširno je citirao navodni nadbiskupov izvještaj papi od 18. svibnja 1943. u kojem je navedeno da je do tada na katolicizam prešlo oko 240.000 ljudi. Postoje dva različita prikaza nadbiskupove reakcije kad su mu pokazali kopiju tog izvještaja. Prema poluslužbenom izvještaju o sudskom postupku, nadbiskup je izvještaj samo pogledao i nije rekao ništa. Prema Richardu Patteeju, koji citira i Ivu Politea, nadbiskupova glavnog branitelja, nadbiskup je porekao da je on autor tog izvještaja. Zbog tog poricanja i izvjesnih formalnih karakteristika izvještaja, Politeo je povjerovao nadbiskupovoj tvrdnji i pokušao dokazati da je to ustaška krivotvorina.⁶⁷ Nadbiskupovo navodno pobijanje i Politeove sumnje i kod mene su pobudile sumnju. Moji višegodišnji naponi da dobijem preciznije informacije od Rimokatoličke crkve doduše nisu dali rezultate, ali na kraju sam u britanskim diplomatskim dokumentima uspio naći uvjerljive dokaze da je taj izvještaj bio autentičan (vidi dodatak na kraju ovog poglavlja). Možemo dakle reći da je, prema izvještaju nadbiskupa Stepinca, do svibnja 1943. broj preobraćenika s pravoslavlja na katolicizam bio oko 240.000. Kako se nakon toga vjerojatno dogodilo još prijelaza, ukupna brojka mogla bi iznositi oko 250.000.

Godine 1966. zamolio sam Vladimira Bakarića, koji je u vrijeme suđenja bio predsjednik vlade NR Hrvatske, o njegovu procjenu broja pravoslavaca koji su prešli na katolicizam u NDH za vrijeme rata. Odgovorio je: „Vrlo je teško dati čak i približno precizan odgovor o broju prisilnih prijelaza na rimokatoličku vjeru u NDH. Suzdržane procjene upućuju na brojku od oko 300.000 ljudi.”

Još jedan podatak o broju prijelaza je i nedatirana zabilješka na komadiću papira, navodno iz arhiva zagrebačke nadbiskupije. Prema autoru koji ju je 1974. objavio, to je Stepinčeva povjerljiva direktiva podređenima u njegovoj dijecezi, u kojoj im savjetuje da prijelaze na katoličanstvo koji se trenutno događaju smatraju privremenim. Tekst glasi:

Kada dođu k vama osobe židovske i pravoslavne vjeroispovjesti, koje se nalaze u smrtnoj opasnosti, pa zažele konvertirati na katolicizam, primite ih, da spasite ljudske živote. Ne zahtijevajte od njih nikakvo specijalno vjersko

znanje, jer pravoslavni su kršćani kao i mi, a židovske je vjere ona, iz koje kršćanstvo vuče svoje korijenje. Uloga je i zadaća kršćana u prvom redu spasiti ljude. Kada prođe ovo vrijeme ludila i divljaštva, ostat će u našoj Crkvi oni, koji budu konvertirali zbog uvjerenja, dok će se ostali, kada opasnost prođe, vratiti u svoju.⁶⁸

Činjenica da je ta vrlo važna zabilješka napisana na komadiću papira, da na njoj nema ni datuma ni nadbiskupova potpisa, i da sugerira da su ti prijelazi na katolicizam većinom privremeni, baca sumnju na njenu autentičnost. Ako je originalna, zašto nije prezentirana na suđenju ili uvrštena u Patteeovu knjigu? Međutim, kao što je pokazano u dodatku na kraju ovog poglavlja, čini se da jest autentična.

Nema formalnih dokaza da su obraćenja smatrana privremenima u bilo kojoj biskupiji ili nadbiskupiji NDH. To je prilično razumljivo, jer bi to Crkvu dovelo u sukob s ustaškom vladom i izložilo optužbama za licemjerje u pogledu pitanja o dogmatski krajnje osjetljivoj stvari. Štoviše, u izvještaju papi od svibnja 1943, Stepinac je izrazio bojazan da bi u slučaju ustanovljenja Velike Srbije, što bi Hrvatsku svelo na jedan malen ostatak, ne samo 240.000 novih obraćenika bilo izgubljeno, nego da bi i ostatak katoličkog stanovništva bio obraćen na pravoslavlje. To sugerira da je nove obraćenike smatrao trajnim dobitkom za Katoličku crkvu, naravno pod uvjetom da NDH opstane.⁶⁹

Osim principijelnih i političkih pitanja u vezi s masovnim pokatolicavanjem, i Katolička crkva i ustaška vlada bili su suočeni i s drugim poteškoćama. Jedna je bila problem osiguranja dovoljnog broja svećenika za nove župe, jer je čak i prije rata u NDH nedostajalo katoličkih svećenika. Šef odjela za bogoštovlje Državnog ravnateljstva za ponovu, franjevac Dionizije Juričev, u pismu Pavelićevu uredu od 25. listopada 1941, izrazio je nadu da će neke župe preuzeti franjevci; jer „bude li se stvar odvijala kao do sada, predviđamo da će skoro biti gotovo milijun preobraćenika” pa bi problem broja svećenika na raspolaganju bio gorući. Usprkos tome, napisao je: „Daleko smo od pomisli, da bi se pod ikakvim uslovima dozvolilo strancima, imenično Slovencima, doći na takove župe, jer bi to po našem mišljenju bio teški udarac za nacionalnu hrvatsku misao u tim župama.”⁷⁰

Drugi problem pojavio se u vezi s nekim Srbima i Židovima koji su prešli na islam u nadi da će se tako spasiti. To je izgleda bilo moguće samo u BiH, a ne na teritoriju Hrvatske. Ali su ustaške vlasti preobraćenike na islam diskriminirale. Jedna od prvih formalnih pritužbi koje je reis-ul-ulema početkom rujna 1941. podnio potpredsjedniku vlade Osmanu Kulenoviću, čiji se ured u to vrijeme nalazio u Banjaluci, bavila se diskriminacijom preobraćenika na islam u usporedbi s preobraćenicima na katolicizam. Nakon tog protesta, ured potpredsjednika je 30. rujna obavijestio župana Velike župe Sana i Luka da su

islamska i katolička vjera ravnopravne i da je bilo kakva diskriminacija preobraćenika na islam u suprotnosti s prihvaćenom politikom.⁷¹

Nešto kasnije, međutim, i za Srbe i Židove na teritoriju Hrvatske koji su pokušali prijeći na islam nastali su problemi. Ustaška vlada inzistirala je na tome da je prema zakonu od 17. siječnja 1906. koji je za nju, ali ne i za islamske vjerske vlasti, još uvijek bio pravovaljan, u Hrvatskoj preobraćenje dopušteno samo na neku od legalno priznatih kršćanskih vjera, a ne na nekršćansku vjeru kao što je islam. Zbog toga je predstavnik reis-ul-uleme oštro protestirao u pismu potpredsjedniku vlade Džaferu Kulenoviću od 25. kolovoza 1943, argumentirajući da je to degradacija islama u odnosu na druge religije, u suprotnosti sa zakonskom odredbom od 3. svibnja 1941. i „uvredljivo za sve Muslimane“. Predstavnik Muslimana primijetio je da je jedan od argumenata vlasti NDH za pravovaljanost zakona iz 1906. taj da bi „Sv. Stolica mogla žestoko prosvjedovati protiv izmjena toga zakona i da nije poželjno odnose sa Sv. Stolicom pogoršavati“. Također je ukazao na problem religije djece iz mješovitih kršćansko-islamskih brakova. Zatražio je da se sve te nepravde ukinu.⁷²

Vladin odgovor reis-ul-ulemi, strogo povjerljiv dokument, ostaje pri tome da su odredbe zakona iz 1906. koji zabranjuje preobraćenje na islam pravovaljane i ukazuje na to da bi se pitanja koja je pokrenuo reis-ul-ulema mogla regulirati u skladu s njegovim željama samo donošenjem novog zakonskog dekreta, a da do tada na snazi ostaju odredbe zakona iz 1906. godine.⁷³ Koliko je meni poznato, nikada nije donesena nikakva odredba koja bi ukinula ograničenja propisana zakonom iz 1906. godine. To je bio samo još jedan primjer da su Muslimani u NDH bili tretirani kao građani drugoga reda. Za njihov položaj bilo je još gore to, što su već u travnju 1942. mnogi Muslimani bili svjesni prijetnji bosanskohercegovačkih franjevac a i njihovih ustaških saveznika da nije daleko vrijeme kad će Muslimani, ako se ne vrate religiji svojih predaka, biti tretirani na isti način kao Srbi.⁷⁴

Izvjestan broj Srba u NDH, osobito u područjima gdje su živjeli pomiješani s folksdojčerima, prešli su ili su pokušali prijeći na protestantizam.⁷⁵ Vlasti NDH sprečavale su i te prijelaze. Politika ustaške vlade u pogledu prijelaza na druge religije jasno pokazuje da je podržavala samo prijelaze na rimokatolicizam. Možemo biti sigurni da su ustaške vlasti u tome imale punu podršku Katoličke crkve u Hrvatskoj.

Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve

Kad su njemački predstavnici u Hrvatskoj, Glaise i Kasche, vidjeli kakva je priroda ustaške politike prema Srbima i SPC-u i shvatili negativne efekte koje ona može imati i za NDH i za njemačke interese u njoj, zauzeli su se za Srbe,

ali uzalud. Kasche se sastao s maršalom Kvaternikom i ministrom vanjskih poslova Lorkovićem 28. kolovoza i s Pavelićem 1. rujna 1941. i sugerirao mjere koje bi mogle pridonijeti smirivanju situacije u zemlji. Među njima je bio i prijedlog da vlada NDH osnuje posebnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu, potpuno neovisnu u odnosu na SPC.⁷⁶

Kako su u to vrijeme ustaške vlasti forsirale masovni prijelaz pravoslavaca na rimokatolicizam, u što su polagali velike nade, i protjerivale Srbe iz NDH u Srbiju, Kascheov prijedlog nije naišao na oduševljen prijem. Ali nekoliko mjeseci kasnije situacija se promijenila. Kad je ustaška vlada shvatila da masovno pokatoličavanje ne može uspjeti, ideja nacionalne Hrvatske pravoslavne crkve postala im je zanimljiva. Koncem veljače 1942. Pavelić je u jednom govoru u Saboru nagovijestio osnivanje takve Crkve; osnovana je zakonskim dekretom od 3. travnja 1942. godine. Statut nove Crkve, objavljen dva mjeseca kasnije, predviđao je da će joj na čelu biti patrijarh kojeg će, kao i episkope, imenovati poglavnik.⁷⁷ Za organiziranje nove Crkve predviđen je period od tri godine, a u međuvremenu, do imenovanja patrijarha, vodio bi zagrebački mitropolit. Na taj položaj Pavelić nije imenovao srpskoga pravoslavnog patrijarha ili svećenika nego bivšeg arhiepiskopa jekaterinoslavskog i mitropolita novomoskovskog, izbjeglicu iz Rusije i člana Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu Germogena, koji je već navršio osamdesetu godinu života. Ustoličen je 8. lipnja 1942. godine. Od svog dolaska u Jugoslaviju 1922, Germogen je živio u raznim srpskim manastirima, najveći dio vremena u manastiru Hopovo u Srijemu, koji mu je SPC bio stavio na raspolaganje. Za cijelo vrijeme postojanja Hrvatske pravoslavne crkve imenovan je još samo jedan visoki crkveni dostojanstvenik, Spiridon Mifka, koji je u kolovozu 1944. postavljen za episkopa Sarajevske episkopije.

Na zasjedanju Svetog sinoda 17. travnja 1942, SPC je osudio osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve ustvrdivši da je to protivno kanonskim dogmama i protuzakonito. Ali kao što se vidi iz izvještaja komandanta njemačke Sigurnosne policije (SIPO) i Službe sigurnosti (SD) u Beogradu od 4. kolovoza 1942 – koji sadrži i prijevod odluka Svetog sinoda SPC-a od 7. srpnja – srpska crkvena pravoslavna hijerarhija taj svoj sud, zbog protivljenja njemačkih okupacijskih vlasti, nije mogla objaviti ni saopćiti svojim crkvama u inozemstvu. Iz zapisnika sa sjednice održane 7. srpnja jasno je da je tijekom mjeseca svibnja nekoliko svećenika i laika pripadnika Hrvatske pravoslavne crkve u formiranju bilo u kontaktu s hijerarhijom SPC-a u Beogradu. Jedan od njih bio je Miloš Obrknežević, odvjetnik i bivši službenik SPC-a u Srijemskim Karlovcima, kasnije tajnik mitropolita Germogena; u Beogradu primio ga je samo tajnik Svetog sinoda, Alagić. Obrknežević je izrazio želju vlade NDH da se neki pravoslavni episkopi i svećenici koji su bili prognani vrata u NDH kako bi pomogli u organizaciji nove Crkve. Sigurnost bi im jamčio Pavelić osobno, i bila

bi im vraćena konfiscirana privatna imovina. Obrknežević je Alagiću dao popis 20 ruskih i 42 srpska pravoslavna svećenika koji su svojom voljom odlučili surađivati s vlastima NDH u organiziranju nove Crkve i služiti joj. Dodatni pritisak na SPC vršili su i predstavnici Gestapa u Beogradu, koji su također sugerirali da se pomogne u organiziranju nove Crkve u NDH. SPC se o te apele, međutim, oglašio. I Obrknežević i Gestapo bili su odbijeni. Osim toga, mitropolit Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu pozvao je mitropolita Germogena pred crkveni sud i zabranio mu obavljanje vjerske službe.⁷⁸

Ustaška vlada je očekivala da će osnivanje nove Crkve pridonijeti smirivanju prilika u zemlji. Na sastanku svih ministara, državnih podtajnika, župana i regionalnih ustaških dužnosnika u Zagrebu 2. srpnja 1942 – posvećenom pitanju stabilizacije stanja – zaključeno je da je Hrvatska pravoslavna crkva nova autokefalna crkva i ni po čemu sljednica bivšeg SPC-a u NDH. Njenim pripadnicima smatrane su samo osobe koje su u novu Crkvu ušle dobrovoljno i formalno. Vlasti NDH priznavale su samo Pravoslavne crkve pod okriljem nove Hrvatske pravoslavne crkve, i nijednoj drugoj vjerskoj zajednici nije bilo dopušteno organizirati pravoslavnu organizaciju u NDH.⁷⁹

Da je ustaška država tretirala srpsko pravoslavno stanovništvo na svom teritoriju kao ravnopravno drugim građanima, da nije protjerala više od polovice pravoslavnih svećenika i dopustila ubijanje trojice vladika i više od četvrtine svih svećenika tijekom 1941. i da je autokefalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu osnovala u dobroj vjeri, sa ili bez dogovora sa Srpskom pravoslavnom crkvom, na tu novu Crkvu moralo bi se gledati u pozitivnijem svjetlu. Ali jasno je da je njeno osnivanje, iako je poduzeto s namjerom da pridonese smirivanju stanja u zemlji, u principu bilo mjera vjerskog i političkog rata sa svrhom uništenja osjećaja vjerskog, kulturnog i nacionalnog jedinstva između Srba u NDH i Srba u Srbiji. Osnivanje Crkve također je faktično značilo da su ustaše priznale kako ne mogu ostvariti cilj eliminiranja srpskog pravoslavnog stanovništva u NDH. Osnivanje nove Crkve je nesumnjivo bio ustupak preostalim pravoslavnim Srbima, iako nitko od njih nije imao mnogo povjerenja u Pavelićeva obećanja. Diskriminacija i progoni srpskog pravoslavnog stanovništva nastavili su se, iako manje intenzivno, čak i nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, baš kao što su se nastavili i protiv onih Srba koji su prešli na katolicizam.

Prema izvještaju neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, Nikole Rušinovića, iz svibnja 1942, Vatikan je bio zadovoljan osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve i smatrao ga „putem prema savezu između crkava i nestajanju vjerskog raskola u NDH”. U tom ključnom području na granici između katoličanstva i pravoslavlja, imati posla s nacionalnom Hrvatskom pravoslavnom crkvom koja nije imala ni vanjsku državnu potporu ni dugu tradiciju, bilo je mnogo lakše nego imati posla sa Srpskom pravoslavnom crkvom koja je imala podršku Jugoslavije i bila sljednica slavne tradicije. Kardinal Eugène

Tisserant, istaknuti vatikanski dostojanstvenik, odlučni protivnik sila Osovine i svih njihovih političkih tvorevina uključujući i ustašku državu, jasno je pokazao da nije impresioniran. U prosincu 1942. rekao je Erweinu Lobkowiczu, Rušinovićevu nasljedniku, da Hrvatska pravoslavna crkva ne znači ništa, da ju je osnovao Pavelić, i da je on može i ukinuti.⁸⁰

Slabost temelja nove Crkve bila je vidljiva ne samo iz činjenice da je za njenog poglavara izabran izbjegli ruski arhiepiskop, koji je potom isključen iz Sinoda Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu, dobio zabranu obavljanja bogoslužja i pozvan pred sud svoje bivše Crkve, nego i pomanjkanjem episkopa, nedostatkom sredstava za školovanje novih svećenika i nedovoljnim brojem svećenika. Ovo posljednje jasno se pokazalo na konferenciji talijanskih i njemačkih diplomatskih i vojnih predstavnika s ministrom pravosuđa i bogoštovlja Andrijom Artukovićem u Zagrebu 9. travnja 1943. godine.⁸¹ Predstavnici sila Osovine bili su zainteresirani za poboljšanje položaja pravoslavnog stanovništva u NDH kako bi se situacija u zemlji smirila. Preporučili su slobodu vjeroispovijesti za pravoslavce, ponovnu izgradnju pravoslavnih crkava, financijsku pomoć pravoslavnom svećenstvu i ravnomjerno raspoređivanje svećenika koji su bili na raspolaganju, kao i donošenje zakona koji bi rezultirali aktivnim sudjelovanjem pravoslavnog stanovništva u javnom životu. Artuković je obećao financijsku pomoć kako bi se ponovo sagradile crkve i uzdržavalo svećenstvo, ali napomenuo je da u tom trenutku, godinu dana nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve, u cijeloj državi ima samo 80 pravoslavnih svećenika, koji će biti raspoređeni u mjesta s brojnijim pravoslavnim stanovništvom. Mali broj svećenika – manje od jedne sedmine od broja aktivnih svećenika prije rata – najbolji je dokaz katastrofalnih posljedica ustaške politike prema SPC-u u NDH i nepremostivih prepreka s kojima se Hrvatska pravoslavna crkva suočavala u svom djelovanju.⁸²

Artuković je također iznio da vlada NDH razmišlja o pozivanju bugarskih pravoslavnih svećenika kako bi osnovali pravoslavna sjemeništa i o postavljanju Bugara na upražnjene položaje episkopa u pravoslavnim episkopijama. To bi bila otvorena uvreda pravoslavnom stanovništvu i u ustaškoj državi i u užoj Srbiji. Ti prijedlozi, međutim, kao ni većina obećanja o podršci Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, s izuzetkom kontinuirane financijske podrške kleru nove Crkve kao jedne od službeno priznatih Crkava, nikada nisu ostvareni.⁸³

Ako uzmemo u obzir način na koji je Hrvatska pravoslavna crkva osnovana i rezultate njezina trogodišnjeg postojanja, uistinu je možemo nazvati promašajem. S nestankom NDH na kraju rata, i ona je nestala. U svim područjima koja su pripadala NDH obnovljena je cjelokupna predratna organizacija SPC-a i gotovo svi preobraćenici vratili su se svojoj prijašnjoj Crkvi. Jedino što je preostalo bile su gorke uspomene u srcima onih koji su bili podvrgnuti besmislenim progonima, prekrštavanju i drugim poniženjima, i još jedna mrlja

u dosjeu hrvatskih ekstremno nacionalističkih grupacija, kako svjetovnih tako i klerikalnih.

Antagonizam Crkve prema komunistima

Katolička crkva u Hrvatskoj bila je protivnik ne samo pravoslavlja nego i komunizma. Slaba podrška koju je hrvatsko katoličko svećenstvo davalo partizanima za vrijeme rata, kao i neka zbivanja na kraju rata, ilustriraju fundamentalni antagonizam između Katoličke crkve u Hrvatskoj i jugoslavenskih komunisti. Količina podrške partizanima za vrijeme rata uistinu je skromna. Prema Petešiću, u NDH bilo je svega oko 70 svećenika koji su podržavali partizane. Oni iza sebe nisu imali ni crkvenu organizaciju ni katolički tisak. Djelovali su kao pojedinci i uglavnom potajno, ali su u nekim slučajevima imali prešutno odobravanje nadređenih.⁸⁴ U nekim dijecezama, katoličkim svećenicima koji su bili simpatizeri partizana ili s njima surađivali, zapriječeno je suspenzijom.

Samo nekoliko katoličkih svećenika pridružilo se partizanima, neki navodno s dopuštanjem nadbiskupa Štepinca, ali drugi bez njega.⁸⁵ Među najvažnijima je bio monsijor Svetozar Ritig, župnik župe sv. Marka, najprestižnije župe u Zagrebu. Zbog svojih projugoslavenskih stavova bio je u strahu za život pa se u prvim danima ustaške države preselio u talijansku okupacijsku zonu, u Hrvatsko primorje. Nakon kapitulacije Italije pridružio se partizanima i kao hrvatski delegat sudjelovao na nekoliko partizanskih političkih skupova.⁸⁶ Jedini meni poznat slučaj hrvatskih katoličkih svećenika koji su kao grupa javno istupili kako bi podržali partizane, bila je grupa od dvanaest svećenika iz sjeverne Dalmacije; oni su 29. prosinca 1943. objavili rezoluciju u kojoj osuđuju okupacijske vojske, ustaše, četnike i jugoslavensku izbjegličku vladu i objavljuju svoju podršku partizanima i uključenju Hrvatske u federativnu jugoslavensku državu.⁸⁷

Izvjestan broj hrvatskih katoličkih svećenika, osobito starijih, pokušao je ostati potpuno neutralan i obnašati svoje svećeničke dužnosti najbolje što su mogli. Općenito, međutim, velika većina njih podržavala je ustaški režim i bila protiv partizana i četnika. Kao posljednji važan čin podrške NDH, hrvatska katolička crkvena hijerarhija izdala je pastoralno pismo na kraju svoje Biskupske konferencije 24. ožujka 1945, ne samo pozivajući da se ostane odan državi, nego i oštro osuđujući komunizam i jugoslavenske partizane. To je zapravo bila okrnjena konferencija jer je od dvanaest nadbiskupa i biskupa koji su imali pravo sudjelovanja bilo nazočno samo pet, dok njih sedam nije moglo (neki su bili na partizanskom oslobođenom teritoriju) ili nije htjelo doći. Kako je Konferencija bila sazvana na traženje i uz pomoć ustaške vlade, koja je sudjelovala i u koncipiranju pastoralnog pisma, ono je bilo u jednakoj mjeri politički kao i crkveni dokument.⁸⁸ Opata Marcinea, papinskog poslanika, nisu konzultirali. Prema ri-

ječima britanskog predstavnika u Zagrebu, opat je kasnije rekao da bi „da je imao pojma što se sprema, bio upotrijebio sav svoj utjecaj da spriječi njegovo objavljivanje”.⁸⁹ To pastoralno pismo u velikoj je mjeri nagovijestilo buduće ponašanje hrvatske katoličke hijerarhije, a osobito nadbiskupa Stepinca, prema novom jugoslavenskom režimu. Treba također napomenuti da je objavljeno nakon formiranja jedinstvene jugoslavenske vlade u Beogradu 7. ožujka 1945. koja je gotovo odmah dobila diplomatsko priznanje Saveznika.

Kad su posljednjih mjeseci rata iz Jugoslavije počeli stizati izvještaji o proganjanju Katoličke crkve od strane partizana, Crkva se obratila vladama zapadnih zemalja da pomognu katolicima u Jugoslaviji. Među crkvenim dostojanstvenicima koji su zamolili za zaštitu bio je beogradski nadbiskup monsinjor Josip Ujčić. U razgovoru s predstavnikom britanske ambasade u Beogradu polovicom travnja 1945, Ujčić se požalio na mjere koje nova jugoslavenska vlada poduzima protiv Katoličke crkve. Ali on je u biti govorio o prilikama u Srbiji, gdje su većinu katolika u to vrijeme činile izbjeglice iz Slovenije. Papa je nakon toga Richardu C. Pattersonu, Jr., novom američkom ambasadoru u Jugoslaviji koji je na putu u Beograd posjetio Vatikan, uručio dugačak memorandum o mjerama koje nova vlada poduzima protiv katolika.⁹⁰ I William Godfrey, papinski poslanik u Ujedinjenom Kraljevstvu, također je po nalogu Svete Stolice 14. ožujka 1945. izvijestio britansko Ministarstvo vanjskih poslova o poteškoćama s kojima se Katolička crkva suočava u Jugoslaviji – ubojstvima svećenika i laika, redukciji vjerske poduke u osnovnim i ukidanju u srednjim školama, konfiskaciji crkvene imovine i slično – i zamolio za britansku intervenciju u korist katolika u Jugoslaviji.⁹¹

U tom pogledu najpoznatiji je izvještaj kapetana Evelynna Waugha *Church and State in Liberated Croatia*, oštra kritika tretmana Katoličke crkve od strane partizana; izvještaj je predao britanskim vlastima u ožujku 1945. po završetku vojne službe kao časnik za vezu kod jugoslavenskih partizana. Taj izvještaj, koji je dobio dodatnu važnost zbog autorova književnog renomea, opisuje situaciju Katoličke crkve u to vrijeme u središnjoj Hrvatskoj, BiH i Dalmaciji. Izazvao je prilične diskusije u službenim britanskim krugovima jer je Waugh zatražio dopuštenje da ga pokaže nekim zastupnicima u britanskom parlamentu koji su bili katoličke vjere i prijateljima, što mu je dopušteno, i da ga objavi, što mu nije dopušteno. Waugh je optužio partizane da progone Katoličku crkvu u Hrvatskoj, ubijaju svećenike i uvode mjere koje su u suprotnosti sa željama hrvatskih katolika. Njegovi pogledi bili su izrazito jednostrani i njegova interpretacija prilično pristrana. Osim toga, samo se kratko osvrnuo na ustaško djelovanje protiv srpskoga pravoslavnog stanovništva za vrijeme rata i nije spomenuo ubojstva pravoslavnih episkopa i svećenika, oskvrnuće i uništavanje pravoslavnih crkava, protjerivanje pravoslavnog svećenstva u Srbiju i prisilno pokatoličavanje. I sam obraćenik na katoličanstvo, Waugh iznosi i podcjenjivačke primjedbe o drugim

religijama. Kršćanstvo izjednačava s Rimokatoličkom crkvom, dok pravoslavlje, zbog njegove „duge tradicije pokornosti privremenim vladarima”, ocrnjuje kao „orijentalni misticizam daleko od onoga što je ljudska obaveza” u najboljem, i kao „puko pridržavanje obreda bez veze s moralnom i socijalnom dužnošću” – u najgorem slučaju. Tvrdi da Hrvati katolici koje partizani smatraju krivima za ustaška zlodjela protiv Srba, Židova i Roma „nisu bez krivnje... [ali da] postoje dobri razlozi za uvjerenje da su za njih u prvom redu odgovorni muhamedanci iz Crne Gore i Bosne” – tvrdnja koja je očito netočna. Waugh u svom izvještaju preporučuje da britanska vlada, kao saveznik partizana, uzme hrvatske katolike pod svoju zaštitu. Odgovorne britanske vlasti to su, međutim, odbile kao miješanje u unutarnje stvari savezničke države.⁹²

Slučaj nadbiskupa Stepinca

Svaka ocjena uloge Katoličke crkve u Hrvatskoj i Jugoslaviji za vrijeme Drugoga svjetskog rata mora se pozabaviti i osobom i djelovanjem zagrebačkog nadbiskupa (kasnije kardinala) Alojzija Stepinca.⁹³ Stepinac je postao poznat 1934. kad je postavljen za pomoćnika zagrebačkog nadbiskupa (biskupa koadjutora) Antuna Bauera, s pravom da ga naslijedi na toj funkciji. Imao je 36 godina i za svećenika je bio zaređen samo tri godine prije toga. Prema nekim izvještajima, Stepinac je bio peti, a možda čak i tek osmi kandidat za taj položaj. Svi drugi kandidati bili su odbijeni od strane ovog ili onog autoriteta koji su imali pravo odlučivanja o izboru, što pokazuje koliko je taj položaj bio važan i politički osjetljiv.⁹⁴ Opće je prihvaćeno da je Stepinac kralju Aleksandru bio prihvatljiviji zato što se, kao austrougarski ratni zarobljenik u Italiji 1918. pridružio jugoslavenskoj dobrovoljačkoj diviziji srpske vojske (na Solunsku frontu stigao je nakon što su borbe prestale). No kakve god da su bile njegove jugoslavenske sklonosti u to vrijeme, kasnije je postao veliki hrvatski nacionalist. Nije bio aktivan kao pisac ili organizator grupa Katoličke akcije ili u hrvatskom katoličkom pokretu, kao što su bili mnogi drugi svećenici. Izgleda da, kao mlad svećenik koji je pri nadbiskupiji obavljao minornu dužnost šefa ceremonijala, nije imao ni osobitih prijatelja ni neprijatelja. Ali bio je savjestan i posvećen svom poslu. Kad se pokazalo da svi ostali kandidati imaju neke manjkavosti, on je predložen i pokazao se prihvatljivim i za Vatikan i za kralja Aleksandra. Nakon što je dobio dodatne informacije, kralj je navodno htio povući svoju suglasnost, ali nadbiskup Bauer se usprotivio rekavši: „Kraljeva riječ je neopoziva.”

Čini se da je Vatikan je dao suglasnost djelomično zbog Stepinčeve potpune odanosti Crkvi i njegovog asketskog života za vrijeme godina studiranja u Rimu. Vatikan je možda također smatrao da će lakše usmjeravati mladog prelata koji nema nikakve posebne veze s lokalnim klerikalnim ili političkim grupacijama

nego nekoga tko ih ima. Ali Stepinčevi imućni kolege svećenici u Zagrebu navodno su bili manje oduševljeni njegovim asketskim načinom života i njegovim naporima da smanji prihode višeg klera kako bi više financijskih sredstava moglo biti upućivano u dobrotvorne svrhe i za izgradnju novih crkava na gradskoj periferiji. Čak i u sjedištu nadbiskupije, potihom su ga zvali „boljševik”.⁹⁵

Kao zamjenik nadbiskupa od 1934. do 1937, a potom kao nadbiskup do podjele i okupacije zemlje u travnju 1941. godine, Stepinac je u svojim govorima, propovijedima i u dnevniku (koji je nakon njegovog uhićenja zaplijenila policija) izrazio niz mišljenja o fundamentalnim vjerskim i političkim pitanjima iz kojih se puno može zaključiti. Za nas su od osobitog interesa njegovi stavovi o protestantizmu, pravoslavlju, komunizmu i masonstvu.

Stepinac je protestantizam kritizirao u pozdravnom govoru na trećoj sesiji Hrvatskog socijalnog tjedna u listopadu 1938. godine. Prema mišljenju nadbiskupa, Katolička crkva je najveća civilizacijska snaga u ljudskoj povijesti i predvodnica u razvijanju superiorne civilizacije vrijedne hvale svih onih koji vole istinu. Ali, nastavio je:

Dok je Crkva na sve strane razvijala blagotvorni rad, nijesu mirovale ni 'Portae inferi – vrata paklena' o kojima govori Isus Krist. Već u XIV. stoljeću počeo nicali proroci, kojih ne manjka do danas, govoreći, da će čovječanstvu biti bolje, ako se Crkva ograniči na rad između četiri zida i ako joj se oduzme svaki upliv na javni život. Kad je kasnije još pridošla reformacija (ili bolje deformacija) pod vodstvom Lutera i porušila načela zakonitog od Boga danog auktoriteta, bio je širom otvoren kraj anarhiji na svakom području ljudskog života. Čovječanstvo, koje je povjerovalo tim lažnim prorocima, može danas mirne duše da uzdahne sa starim Židovima: 'Expectavimus lucem et ecce tenebrae! – Očekivamo svjetlo a evo tmine!' Mjesto blagoslova došlo je prokletstvo, mjesto raja pakao, u kojem se danas muči ljudsko društvo!⁹⁶

Nadbiskup je također bio ekstremno kritičan prema pravoslavlju. Za njega, kao i za mnoge druge Hrvate, pravoslavlje i srpska nacija predstavljali su veliku opasnost za Katoličku crkvu i hrvatski narod. Jedan dan nakon vojnog puča u Beogradu 27. ožujka 1941, u dnevnik je zapisao: „Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol, koji se nikada ne će približiti osim čudom Božjim. Shizma (tj. pravoslavlje) je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja.”⁹⁷

Stepinac je u komunizmu vidio najvećeg suvremenog neprijatelja hrvatskoga naroda, Katoličke crkve u Hrvatskoj i katoličke civilizacije. U propovijedi od 15. kolovoza 1940, nedugo nakon što je jugoslavenska vlada, očekujući da bi to u predstojećem ratu moglo biti od koristi, uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, opomenuo je:

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

A prava je istina, da s komunistima nikada ne može biti suradnje, dok se ne odreknu svoga nauka i svojih zločinstava i tako prestanu biti ono što jesu... Bog svoju Crkvu neće nikada zaboraviti, a najmanje onda, kad su pojedini njezini predstavnici postali žrtve u obrani pravde i istine protiv komunističkih zlikovaca. I zato ih se baš ništa ne bojimo! I zato nećemo prestati raditi niti prestati govoriti svome narodu istinu, jer nećemo da on popljuje svu svoju časnu, junačku kršćansku i katoličku prošlost kroz 1300 godina i postane narodom ubojica, narodom pljačkaša, narodom razbludnika, narodom kradljivaca i tatova.⁹⁸

I naposljetku, nadbiskup je bio i ogorčeni protivnik masonstva. U svom dnevničkom zapisu od 30. svibnja 1934, nedugo nakon što je imenovan zamjenikom nadbiskupa, napisao je:

U Jugoslaviji danas vlada masonerija. Na žalost i u srcu hrvatskog naroda u Zagrebu ugnijezdila se ta paklena družba, leglo nemorala, korupcije i svakog nepoštenja, zakleti neprijatelj crkve katoličke, pa prema tome i hrvatskog naroda. Bez znanja i odobrenja masonerije ne može nitko doći na uplivni kakav položaj. Nije šala uhvatiti se s njom ukoštac, a ipak se mora u interesu crkve, naroda hrvatskoga i same države Jugoslavije, ako misli i dalje egzistirati. Jer ovo nasilje koje danas vlada, podržava masonerija...⁹⁹

Borba između Katoličke crkve i masonstva seže daleko u prošla stoljeća. U Hrvatskoj, kao i u Jugoslaviji općenito u periodu između dva rata, većina masona podržavala je jedinstvo jugoslavenske države. Bili su protivnici kako autoritarnosti i antiliberalne ideologije Katoličke crkve tako i komunističkog totalitarizma.¹⁰⁰

Može se zaključiti kako se Stepinac osobito oštro izrazio, ali takvi radikalni stavovi o tradicionalnim neprijateljima Katoličke crkve bili su uobičajeni među konzervativnim katoličkim crkvenim dostojanstvenicima prije Drugoga vatikanskog koncila.

U svečanom govoru u listopadu 1938, Stepinac se osvrnuo i na liberalni kapitalizam i marksistički komunizam i ustanovio da su i jedan i drugi materijalistički orijentirani i da im potpuno nedostaje duh humanizma. Potom se založio za socioekonomsku organizaciju društva prema načelima iznesenim u papinskim enciklikama.¹⁰¹ Na toj konferenciji, koju je organizirala Katolička akcija i čije su teme bile društveni poredak i pokreti, nije ni spomenuo a kamoli kritizirao ili osudio ni fašizam ni nacizam, iako je papa Pio XI bio objavio posebne enciklike u kojima ih je osudio (fašizam 1931. i nacizam 1937. godine). Kao odani predstavnik Vatikana, nadbiskup je podržavao i vatikansku politiku, a Katolička crkva je 1938. u Građanskom ratu u Španjolskoj podržala

istu stranu kao i talijanski fašisti i njemački nacisti, pa nije bilo zgodno javno ih kritizirati. Povrh toga, s obzirom na komunističku prijetnju na horizontu, Vatikan je računao prvenstveno na nacističku Njemačku kao na branitelja od komunizma.

Kad je NDH proglašena i ustaški režim uspostavljen od strane sila Osovine, Stepinac je postao odlučni pristaša nove države. Odmah je otišao u kurtoazni posjet Kvaterniku i Paveliću. U okružnici od 28. travnja 1941. pozvao je kler svoje nadbiskupije da vrši svoju dužnost prema novoj državi i moli da „Poglavnik Države Hrvatske napuni duhom mudrosti kako bi uzvišenu i toliko odgovornu službu vršio Bogu na čast i narodu na spas u pravdi i istini, da narod hrvatski bude narod Božji, odan Kristu i Crkvi Njegovoj sagrađenoj pećini Petrovoj!”¹⁰²

Ustaše su, međutim, ubrzo nakon što su došli na vlast, pokrenule sveopću kampanju protiv Srba, SPC-a, Židova, Roma i antiustaški raspoloženih Hrvata. Stepinac je primao pisma od prominentnih pripadnika klera, nekih opozicijskih političara i običnih ljudi koji su bili šokirani ustaškim progonima Srba i Židova i preklinjali ga da intervenira kod vlasti. Osobito je važno pismo od 19. srpnja 1941. što mu ga je napisao Dominik Mandić, istaknuti hrvatski fra-njevac i poznati povjesničar, koji je tada boravio u Vatikanu. Mandić je podsjetio na osnovne biblijske postulate¹⁰³ i upozorio da ustaška politika ocrnjuje svijetlo ime Hrvatske i da bi mogla dovesti do osвете: „To bi moglo potaknuti strašnu osvetu protiv hrvatskog naroda i Katoličke crkve u ovim krajevima, ako rat ne završi onako kako hrvatski ustaški pokret želi i očekuje.”¹⁰⁴

Po broju onih koji su sudjelovali, raznolikosti poduzetih mjera te političkim i vojnim posljedicama kojima su rezultirali, najdalekosežniji i najtragičniji ustaški progoni bili su oni Srba i SPC-a. Usprkos takvim progonima, ni Stepinac ni bilo koji drugi pripadnik hrvatske katoličke crkvene hijerarhije, koliko sam ja uspio ustvrditi na temelju dokumentacije, nije niti jednom javno protestirao. Niti je bilo protesta ili osude od strane Vatikana. *De facto*, Katolička crkva je, čini se, u potpunosti podržavala ustaški režim i njegovu politiku. Priličan broj katoličkih svećenika i veliki broj poznatih hrvatskih intelektualaca otvoreno je stao na stranu režima i prihvatio odgovorne položaje. Katolički tisak također je bio pun hvale za Pavelića i ustaše. Nakon rata, stajalište Katoličke crkve potvrdio je sam opat Marcone, papinski poslanik u Zagrebu. S njim je u Zagrebu 2. lipnja 1945. razgovarao major Owen Reed, britanski časnik, koji je u izvještaju o tom razgovoru napisao:

Dr. Marconi [*sic*] smatra da je Katolička crkva u Hrvatskoj bila sklona previše se identificirati s ustaškim pokretom za vrijeme rata zato što:

a) Mnogi hrvatski svećenici iskreno su i strastveno vjerovali u hrvatske zahtjeve za nezavisnošću. Nakon povlačenja Dr. Mačeka s političke scene

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

i s obzirom na partizansko inzistiranje na federaciji i nacionalizaciji po komunističkoj liniji, ustaški pokret sve je više bio jedino utočište onih koji su vjerovali u istinsku nezavisnost hrvatske države. Slijedeći taj ideal, kler je često bio u iskušenju praviti se da ne vidi zvjerstva.

- b) Mnoge svećenike je u druženje s vodećim ličnostima ustaškog pokreta uvuklo to što su ovi bili revni katolici. Na primjer, tri najgora kriminalca u režimu, sam Pavelić, potom Juco Rukavina i Luburić, bili su odani i aktivni katolici (usput budi rečeno, francuski vicekonzul u Zagrebu smatra da u tu kategoriju svećenika spadaju i nadbiskup i Dr. Marcone).¹⁰⁵

Kao što ćemo vidjeti, objašnjenje činjenice da katolička crkvena hijerarhija nije protestirala ni javno osudila genocidnu politiku ustaškog režima prema Srbima kompleksna je sprega razloga. Glavni predstavnik HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i njen prvi potpredsjednik, Juraj Krmjević, zbog toga je ukorio katoličku crkvenu hijerarhiju u Hrvatskoj. U javljanju putem Radio Londona emitiranom 16. studenoga 1942. javno je apelirao na Crkvu da u javnosti digne glas protiv ustaške politike prema Srbima:

Ne obraćam se sarajevskom nadbiskupu dr. Šariću, koji se ponaša kao da je izgubio dušu i pamet, nego Vama, drugim poglavarima Katoličke crkve u Hrvatskoj da preispitate svoju savjest i uvidite da li ste sto posto ispunili svoju dužnost. Nije dovoljno osnovati neke komisije i diskretno se distancirati od ustaških zločina, osobito od prijelaza na katoličanstvo. Potrebne su Vaše jasne riječi osude sukladno osjećajima hrvatskog naroda i učenju Katoličke crkve. Nažalost, takve riječi od svojih vjerskih vođa mi još nismo čuli."¹⁰⁶

Izgleda da su predstavnici HSS-a takve apele upućivali tajnim kanalima i prije toga. Prema Iliji Jukiću, važnom članu stranke i pomoćniku ministra vanjskih poslova u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, nadbiskup Stepinac je sredinom ljeta 1942. odgovorio da bi ga – kad bi javno osudio zločine ustaških vlasti protiv pravoslavaca – Vatikan odmah poslao u samostan, i da u tom slučaju ne bi mogao nastaviti pomagati i štititi oko 7000 siročadi, većinom pravoslavne djece. U toj dilemi, nadbiskup je izabrao spašavanje života te djece.¹⁰⁷

Kako je rat odmicao, nadbiskup je postajao sve kritičniji prema nacističkim i fašističkim, pa dakle implicitno i prema ustaškim pogledima i politici, osobito nakon iskrcavanja anglo-američkih trupa u sjevernoj Africi i njemačkog debakla kod Staljingrada, kad je postajalo sve jasnije da će sile Osovine i NDH izgubiti rat. Počeo je napadajući naciste u propovijedima i pismima Paveliću, u početku prilično oprezno. Tijekom listopada 1943. njemačka djelovanja direktno su pogodila njegovu obitelj. Njegovog brata Miška, člana Narodnooslobodi-

lačkog odbora u njegovu rodnom selu Krašiću, Nijemci su uhvatili i strijeljali bez suđenja. Nedugo nakon toga, 31. listopada, u propovijedi pred katedralom na kraju pokorničke procesije, nadbiskup je izgovorio svoj najdirektniji i najjači napad na naciste, a indirektno i na ustaše:

Katolička crkva ne pozna rasa koje gospoduju i rasa koje robuju. Katolička crkva pozna samo rase i narode kao tvorevine Božje, a ako koga više cijeni, to je onaj, koji ima plemenitije srce, a ne jaču pesnicu. Za nju je čovjek jednako Crnac iz centralne Afrike kao i Europejac... Katolička crkva ne može priznati da koja rasa ili narod, zato što je brojčano jači i bolje oboružan, smije počinjati nasilja nad brojčano slabijim i manjim narodom. Mi ne možemo odobriti, da se ubijaju nevini zato što je možda tkogod iz zasjede ubio jednog vojnika, pa bio on i najplemenitije rase. Sistem strijeljanja stotina talaca radi zločina, kojem se ne može otkriti krivca, poganški je sistem koji nije nikada urodio dobrim plodom niti može uroditi. Jer je sasvim sigurno, ako bi se ovakvim mjerama kušalo napraviti red, da će mnogi i mnogi od onih, koji su do sada slušali glas Crkve, makar izloženi teror, kušati konačno potražiti spas u šumama...

Mi, osuđujući sve nepravde, sva ubijanja nevinih, sve paleže mirnih sela, sva zatiranja sirotinjskih žuljeva, mi, žaleći nevolje i boli sviju, koji danas nepravedno pate, odgovaramo ovako: Crkva je za onaj poredak, koji je toliko star, koliko i deset zapovijedi Božjih.¹⁰⁸[Patteeovi kurzivi]

Nadbiskupu je odmah prigovorio Julije Mikanec, ministar narodne prosvjete NDH: on je kritizirao „visokog crkvenog dostojanstvenika koji je nedavno, u svojim govorima, prešao granice svoga poslanja i počeo se baviti poslovima za koje nije kompetentan”.¹⁰⁹ S druge strane, saveznička propaganda odmah je upotrijebila tu propovijed i njene dijelove putem radija emitirala u dijelu Europe koji je bio pod njemačkom kontrolom, što je još više pogoršalo nadbiskupove odnose s ustašama i Nijemcima.

Već sredinom kolovoza 1943, nedugo prije kapitulacije Italije, Stepinac je izgleda shvatio da će Njemačka i NDH izgubiti rat i da će Jugoslavija biti obnovljena. Zbog toga je bio zabrinut da će se četnici – ako pobijede – masovno osvećivati hrvatskom narodu. Izgleda da je taj strah bio toliki da je prije bio spreman prihvatiti komunistički režim u Hrvatskoj, nego četnički (iako je bio apsolutno protiv komunizma). Svoj novi stav otkrio je velečasnom Draganoviću u kolovozu 1943. prije nego što je ovaj otišao u Rim kako bi se pridružio neslužbenom predstavniku NDH u Vatikanu i očito poslužio kao nadbiskupov izvidnik. Stepinac je Draganoviću rekao: „Ako Vas budu pitali, što misli zagrebački nadbiskup o stanju u zemlji, recite svima, da on, ako ima birati između privremene komunističke vlade u hrvatskim zemljama i četničke, bira

onu komunističku. Komunisti će ubijati svećenike i inteligenciju, a četnici u određenim krajevima ne će ostaviti ni hrvatsko dijete u kolijevci."¹¹⁰

Usprkos nadbiskupovoj sve slabijoj podršci ustaškom režimu, katolička crkvena hijerarhija u Hrvatskoj dala mu je svoj posljednji formalni izraz podrške u pastoralnom pismu koje je 25. ožujka 1945. objavila Biskupska konferencija. Međutim, NDH se bližila svome kraju i vođe ustaškog režima, oružane snage NDH i mnogi drugi, uključujući i svećenike koji su surađivali s ustašama, pripremali su se napustiti zemlju. Isto se to događalo među kolaboracionističkim snagama i u okupiranoj Sloveniji. Tijekom povlačenja oružanih snaga NDH i slovenske Bele garde prema Austriji, katolički nadbiskup, Ivan E. Šarić iz Sarajeva, i dva biskupa, Jozo Garić iz Banjaluke i Gregorij Rožman iz Ljubljane, napustili su svoje položaje bez dopuštenja Vatikana i otišli u egzil. Mnogo katoličkih svećenika i sjemeništara iz Hrvatske i Slovenije također se s državnim dužnosnicima pridružilo vojsci u povlačenju. Nadbiskup Stepinac ostao je na svom radnom mjestu i odbio preuzeti položaj predsjednika prijelazne vlade u Zagrebu koji mu je ponudio Pavelić.¹¹¹

Nakon sloma NDH u svibnju 1945. i bijega ustaških dužnosnika i mnogih vođa HSS-a u inozemstvo, Stepinac je postao najvažniji glas hrvatskih nacionalističkih snaga, vjerskih a donekle i političkih. To se dogodilo na temelju njegova položaja i bez obzira na njegove želje. Nadbiskup se prema novim vlastima ponašao prilično drukčije nego prema ustašama. Novi režim bio je jugoslavenski i komunistički te je slijedio politiku suprotstavljenju religiji općenito i dotadašnjim povlasticama svih Crkava. Svjesni nadbiskupova antikomunizma, komunisti su pažljivo pratili njegove izjave i aktivnosti i jasno dali do znanja da će u slučaju potrebe poduzeti oštre mjere. Uhićen je 17. svibnja 1945, ali je 3. lipnja pušten. Sljedećeg dana sastao se s maršalom Titom, stvarnim šefom države, i Vladimirom Bakarićem, predsjednikom hrvatske vlade,¹¹² ali usprkos tom sastanku odnosi između nadbiskupa i vlade nisu se popravili.

Novi komunistički režim uveo je niz važnih promjena u odnose između Crkve i države koje su označile značajno udaljavanje od stanja kakvo je bilo do 1941. godine. Prvo i najvažnije bilo je odvajanje Crkve od države, što je Crkvu lišilo raznih vjerskih i obrazovnih funkcija, kao što su držanje matica rođenih i umrlih, obvezno krštenje, obvezno crkveno vjenčanje u većem dijelu zemlje i vjeronauk u osnovnim školama. Istodobno su ukinuta i državna izdvajanja za vjerske zajednice. Crkve su smjele imati samo obrazovne institucije u kojima bi se školovali kadrovi za crkvene službe, i morale su ih financirati vlastitim sredstvima. Zabranjeno im je bilo političko i svako drugo djelovanje koje nije vjersko, osim dobrotvornog rada, a crkveni tisak je jako reduciran. Država je uvela obavezan građanski brak, s opcionalnim crkvenim vjenčanjem nakon njega, mada je političko okruženje bilo protiv toga. Radikalnom agrarnom reformom donesenom 23. kolovoza 1945, crkvama i samostanima oduzeto je sve

poljoprivredno zemljište preko maksimalne veličine posjeda od 10 ha, a crkvama i samostanima od velikog povijesnog značaja oduzeto je sve preko 30 ha kultiviranog zemljišta i 30 ha šume.¹¹³ Sve te mjere uvedene su jer je nova vlast stvorila izrazitu protuvjersku atmosferu. Mnogi svećenici, osobito katolički, bili su optuženi za suradnju sa stranim okupatorima i domaćim kolaboracionističkim režimima, i izvjestan broj njih osuđen je na smrt.

Za odanog sina Katoličke crkve kao što je bio Stepinac, politika novog jugoslavenskoga režima bila je potpuno neprihvatljiva. Od samog početka izazivao je sukob s KP i vlastima. Njegova kritika i prkošenje novom režimu postali su direktni, eksplicitni i javni. Pozicija prema državi na koju je Katolička crkva polagala pravo i privilegiji koje je zahtijevala do u detalje su specificirani u seriji pisama koje je između 21. srpnja i 22. rujna 1945. napisao Titu i Bakariću. To je stajalište u sažetom obliku izneseno u predzadnjem pasusu pastoralnog pisma koje je objavljeno po završetku prve Biskupske konferencije održane nakon uspostave komunističkog režima 20. rujna 1945. godine:

Zato tražimo i od toga nikad i ni pod kojim uvjetima nećemo odustati: tražimo punu slobodu katoličke štampe, punu slobodu katoličkih škola, punu slobodu vjeronauka u svim razredima nižih i srednjih škola, potpunu slobodu katoličkog udruživanja, slobodu katoličke karitativne djelatnosti, potpunu slobodu ljudske ličnosti i njezinih neotuđivih prava, puno poštivanje kršćanskog braka, vraćanje svih otuđenih zavoda i institucija. Samo pod tim uvjetima moći će se srediti prilike u našoj državi i ostvariti trajan unutrašnji mir.¹¹⁴

Kao osoba oko koje su se okupljali ne samo militantni katolici nego i sve nacionalističke snage u Hrvatskoj, Stepinac je postao moćan protivnik nove jugoslavenske države. Kao odgovor na to, vlasti su najprije sugerirale da Stepinac i drugi katolički biskupi odvoje Katoličku crkvu u Jugoslaviji od Svete Stolice. Međutim, za Stepinca, takva je politika bila nezamisliva.¹¹⁵ Onda je predloženo da se on odseli u Rim. Tome su se, međutim, usprotivili i nadbiskup i Vatikan. U situaciji kad su drugi nadbiskupi i biskupi napustili svoje položaje i otišli u egzil bez dopuštenja Vatikana i toliko katoličkih svećenika pobjeglo iz Hrvatske i Slovenije, Vatikanu su bili potrebni crkveni dostojanstvenici koji će ustati protiv komunističkih režima i ako je potrebno, postati mučenici.¹¹⁶ Uz kardinala Józsefa Mindszentyja u Mađarskoj, Stepinac je pripadao onim katoličkim crkvenim dostojanstvenicima u Istočnoj Europi koji su se najodlučnije i najotvorenije suprotstavili novostvorenim komunističkim režimima.

Novi režim pomno je promatrao nadbiskupove aktivnosti i kontakte. Jedan od njih bio je Erih Lisak, bivši glavni ravnatelj GLAVSIGUR-a. Nakon što je u svibnju 1945. pobjegao iz zemlje zajedno s Pavelićem, 15. rujna 1945. potajno

se vratio u Hrvatsku pod lažnim imenom. Cilj mu je bio organizirati protiv komunističkog režima preostale ustaške snage koje su se skrivale po šumama, poznate pod nazivom „križari”. Uspostavio je kontakt s nadbiskupovim uredom i sa samim nadbiskupom 19. rujna, misleći da će tu moći dobiti informacije o stanju u zemlji. Uskoro je, međutim, uhićen. Ante Moškov, bivši general i zapovjednik Poglavnikova tjelesnog zbora, koji se bio potajno vratio u domovinu s istim ciljem kao i Lisak, također je kontaktirao nadbiskupa: poslao mu dvije poruke koje nadbiskup, čini se, nikad nije pročitao. Prije toga, policija je u podrumima nadbiskupije našla arhiv ustaškog ministarstva vanjskih poslova, zbirku snimki Pavelićevih govora i nešto zlata.

Osim Lisaka, uhićen je i velečasni Ivan Šalić, nadbiskupov tajnik, kao i Pavao Gulin, Slovenac koji je pomoću svojih rođaka u Hrvatskoj pomogao Moškovu da uspostavi kontakt s nadbiskupijom, i još nekoliko drugih osoba, uglavnom svećenika. Nakon dugotrajne istrage, stvar je kulminirala suđenjem koje je započelo 9. rujna 1946. godine. Nekoliko dana kasnije javni tužilac Jakov Blažević objavio je da je ispitivanje okrivljenika pokazalo da je Stepinac „neposredni učesnik, podstrekač i pomagač križarske akcije”. Nadbiskup je uhićen 18. rujna i njemu se sudilo zajedno s Lisakom i drugima.

Državni tužilac optužio je nadbiskupa Stepinca za sljedeće zločine: suradnja s okupatorskim silama i njihovim pomagačima u Hrvatskoj, ustašama; pomaganje ustaškom režimu u provođenju politike pokušaja pokatoličenja Srba; dopuštanje katoličkom tisku da podržava Pavelića i njegovu politiku; obavljanje dužnosti vojnog vikara oružanih snaga NDH; tijekom 1944. i prve polovice 1945. suradnja s Mačekom, generalima Mihailovićem i Rupnikom i biskupom Rožmanom protiv narodnooslobodilačkih snaga; po završetku rata, višekratno najavljivanje skorog povratka starog režima; protestiranje protiv pravedno odmjerenih presuda katoličkim svećenicima koji su surađivali s neprijateljem; skupljanje informacija o stanju u zemlji i slanje tih informacija u inozemstvo; naposljetku, čuvanje arhiva ustaškog Ministarstva vanjskih poslova i snimaka Pavelićevih govora u prostorijama nadbiskupskog dvora, a time sudjelovanje u prikrivanju ustaških zločina. Sva ta djela bila su kažnjiva po Zakonu o zločinima protiv naroda i države.¹¹⁷

Stepinac je odmah na početku izjavio da se neće braniti, ali *de facto* se branio. Porekao je sve optužbe općenito i tvrdio da za vrijeme rata nije mogao biti odgovoran partizanima koji su se borili u planinama. Odgovarajući na neka od pitanja koje su mu postavili javni tužilac i sudac – na mnoga druga odbio je odgovoriti – često je kritizirao politiku novog režima uperenu protiv Crkve. Njegova dva branitelja, Ivo Politeo, vjerojatno najistaknutiji odvjetnik u to vrijeme u Zagrebu, i Natko Katičić, točku po točku pobili su većinu optužbi protiv Stepinca i tvrdili da ostale aktivnosti koje mu se pripisuju ne predstavljaju kaznena djela. U završnoj izjavi nadbiskup je ustvrdio: „Kažem

pred Bogom, pred narodom, pred diplomatskim predstavnicima, pred stranim izvjestiocima koji su ovdje prisutni te pred javnošću, da sam posve nevin i da će historija ispravno ocijeniti moj cjelokupni rad." Međutim, proglašen je krivim i 11. listopada 1946. osuđen na 16 godina zatvora uz prisilni rad i još 5 godina gubitka građanskih prava. Lisak i Gulin osuđeni su na smrt, deset suoptuženika bili su osuđeni na zatvorske kazne različitih trajanja, a pet optuženika je oslobođeno.¹¹⁸

Jugoslavenska vlada se, izgleda, nadala da će izvođenjem nadbiskupa Stepinca pred sud postići tri cilja. Prvo, htjela je pokazati klerikalnim i nacionalističkim snagama u Hrvatskoj da vlada neće dopustiti Katoličkoj crkvi da služi kao baza ili štit za političke aktivnosti protiv novog režima. Drugo, htjela je pokazati da neće dopustiti Katoličkoj crkvi, i vjerskim zajednicama općenito, da igraju istu ulogu u javnosti koju su igrale tijekom dotadašnje povijesti. I treće, htjela je srpskom stanovništvu i SPC-u dati neku zadovoljštinu za gubitke i patnje pretrpljene u Drugom svjetskom ratu. Važnost ovog posljednjeg motiva istaknuta je izjavom koju je mitropolit Josif 11. travnja 1945. dao američkoj obavještajnoj službi (*United States Office of Strategic Services*) koja je tada djelovala u Beogradu, kad je rekao da „ni na koji način nije mogao surađivati s Rimokatoličkom crkvom, jer SPC smatra Rimokatoličku crkvu neposredno odgovornom za masakre nad Srbima u područjima izvan Srbije”.¹¹⁹

Politička suđenja u Jugoslaviji održavala su se u cijeloj zemlji: pred sudove su izvedeni političari svih nacionalnosti koji su uhvaćeni u zemlji ili im je suđeno u odsutnosti. To je uključivalo i pripadnike klera. Svi su oni bili optuženi kao „ratni zločinci”, „narodni neprijatelji”, „simpatizeri strane reakcije” i „špijuni stranih sila”. Draža Mihailović, vođa četnika i, za dio Srba heroj, uhvaćen je 12. ožujka 1946, izveden pred sud, osuđen na smrt i pogubljen 17. srpnja. Da je poglavnik Ante Pavelić uhvaćen, odnosno da nije uspješno pobjegao u Argentinu, sigurno bi doživio istu sudbinu.¹²⁰ Uostalom, to bi dalo neku zadovoljštinu srpskom stanovništvu i SPC-u i predstavljalo bi ravnotežu suđenju Mihailoviću. U tom slučaju Stepincu se možda uopće ne bi ni sudilo, ili bi bio optužen za lakša djela i osuđen na mnogo manju kaznu. Međutim, kako je Pavelić ostao nedostupan sudu, režim je morao naći vodećeg Hrvata koji će biti izveden pred sud i kažnjen, pa je Stepinac postao logičan izbor.

Nakon suđenja, Stepinac je zatvoren u kaznionici u Lepoglavi. Zbog lošeg zdravlja uvjetno je otpušten i 5. prosinca 1951. vraćen u rodno selo, Krašić, gdje je držan u kućnom pritvoru. Uvažavajući njegov položaj, papa Pio XII imenovao ga je kardinalom 1952, nakon čega je jugoslavenska vlada prekinula diplomatske odnose s Vatikanom. Stepinac je umro u Krašiću 10. veljače 1960, oko tri godine prije isteka kazne, i sahranjen je u zagrebačkoj katedrali.¹²¹

Suđenje i presuda Stepincu, bez obzira koliko su komunističkom režimu bili od koristi, mobilizirali su katolički kao i većinu svjetovnog svjetskog

tiska protiv režima u Jugoslaviji. Štoviše, suđenje je održano u vrlo nezgodnom trenutku, nedugo nakon što su pripadnici Jugoslavenske armije oborili jedan američki vojni transportni avion i drugi prisilili na slijetanje. Avioni su bili zalutali u jugoslavenski zračni prostor leteći iz Austrije u Italiju. U oborenom avionu nastradalo je nekoliko osoba i incident je na Zapadu izazvao snažno antijugoslavensko raspoloženje. Kako je Hladni rat već bio u punom jeku, a Jugoslavija smatrana najodanijim sljedbenikom SSSR-a u jugoistočnoj Europi, ugled Jugoslavije na Zapadu tada je pao na svoju najnižu poslijeratnu razinu.

Bez sumnje, najslabiji aspekt suđenja Stepincu i kasnije datog opravdanja, bila je zabrana medijima i javnosti da svjedoče istrazi protiv nadbiskupa i suđenju, uključujući i zabranu prisustvovanja izjavama njegovih branitelja na suđenju. Vlasti nisu htjele da jugoslavenska javnost čuje Stepinca kako objašnjava i brani svoje poglede i djelovanje, što je automatski dovelo nadbiskupovu krivnju u pitanje.¹²²

Nadbiskupove izjave i aktivnosti za vrijeme rata mogu se podijeliti u tri kategorije: one u vezi s pojedincima i skupinama koji su mu se obratili za pomoć, one koje se odnose na vjerska načela i ljudska prava, i ona koja se bave politikom Katoličke crkve prema povijesnim protivnicima Crkve i NDH. Što se tiče prve kategorije, Pattee je objavio dugačak popis nadbiskupovih intervencija kod ustaških, njemačkih i talijanskih vlasti u Zagrebu u korist pojedinaca i skupina osuđenih na zatvorske kazne ili smrt ili poslanih u logore; u korist Židova predviđenih za deportaciju u njemačke logore smrti; i u korist srpske djece koja su ostala bez doma i roditelja.¹²³ Ta njegova djela zaslužuju najvišu pohvalu, iako njegove intervencije nisu uvijek bile uspješne. Što se tiče druge kategorije, nadbiskupovi stavovi u pogledu fundamentalnih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva bez obzira na rasu ili religiju, koji su u suprotnosti s nacističkom ideologijom, a izneseni su u njegovim propovijedima, prije 1943. povremeno i blago, a češće i oštrije tijekom 1943, jednako tako zavređuju najvišu pohvalu. Izražavajući takve stavove u prilikama koje su vladale u ustaškoj državi, Stepinac je pokazao veliku hrabrost. To mu je donijelo s jedne strane divljenje antiustaški orijentiranih Hrvata među njegovom pastvom i mnogih drugih ljudi, a s druge, neprijateljstvo ustaša i Pavelića osobno, kao i talijanskih i njemačkih okupacijskih snaga. Nijemci su smatrali da je prozapadnjački orijentiran i prijatelj Židova.

Ali što se tiče treće kategorije, Stepinčeve izjave i postupci prema ustaškom režimu i genocidnim mjerama protiv Srba i SPC-a, imaju ozbiljnih nedostataka. Postoji niz razloga zbog kojih ne postoje nadbiskupove javne osude i protesta protiv tih mjera. Katolička crkva u Hrvatskoj bila je sklona novoosnovanoj NDH i mnogi katolički svećenici i vodeći katolički intelektualci, kao i katolički tisak, usko su surađivali s ustaškim režimom. Hrvatska katolička

hijerarhija i Vatikan smatrali su da je ustaška politika protiv Srba i SPC-a korisna za rimokatolicizam na Balkanu.

Stepinac je na pravoslavlje poglavito gledao s neodobravanjem i smatrao da između Hrvata i Srba postoji nepremostiv jaz. Bio je ogorčen zbog prijelaza oko 200.000 uglavnom hrvatskih katolika na pravoslavlje u međuratnom razdoblju i smatrao je da su bili prisiljeni na prijelaz zbog političkih prilika koje su vladale. Također je bio ogorčen zbog napora SPC-a i masovne da spriječe ratifikaciju konkordata između Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Nadalje, tijekom prvih godinu i pol postojanja NDH, Katolička crkvena hijerarhija u NDH je, izgleda, očekivala da će sile Osovine dobiti rat i da će NDH nastaviti postojati i nakon svršetka rata, tako da nije bilo potrebe bojati se srpske osvete.¹²⁴ Hrvatska je morala uzeti u obzir i želju Vatikana da ima izaslanika u NDH kako bi bio potpuno informiran o događajima na tom ključnom području. Kako bi boravak i aktivnosti izaslanika bili mogući, Katolička se Crkva u NDH morala suzdržati od javnog kritiziranja politike ustaške vlade, osobito u pogledu tako osjetljive stvari kao što je bilo postupanje sa Srbima i Srpskom pravoslavnom crkvom. Kao što smo već prethodno naveli, papinski poslanik Marcone je u travnju 1943. napisao kako su gerilci u NDH većinom shizmatici pa Hrvatska katolička crkva nema osobitog razloga protestirati zbog načina kako ih vlada tretira.

Politika Katoličke crkve u NDH i Vatikana, to jest činjenica da nisu javno osudili postupke ustaškog režima za vrijeme rata, vjerojatno će ostati tema rasprava. Sa stajališta humanosti, pravde i čestitosti, tu se politiku ne može braniti. Međutim, Stepinac nije bio jedini odgovoran za nju; odgovoran je bio i Vatikan. A hrvatska katolička crkvena hijerarhija bila je uvjerena da postupka ispravno. Zagrebački nadbiskup Franjo Šeper u razgovoru, 1967. godine, rekao mi je: „Kad bi Katolička crkva u Hrvatskoj ponovo bila suočena s istim problemima kao u Drugom svjetskom ratu, ponovo bi jednako postupila.”

Suđenje nadbiskupu Stepincu ostalo je sporno pitanje između komunističkog režima i Srba s jedne i Vatikana, hrvatske Katoličke crkve i hrvatskih nacionalista, s druge strane. Komunistički režim, vodeći računa o osjećajima mnogih Srba i činjenici da je komunistički sud Stepinca osudio, nastavio je inzistirati na nadbiskupovoj krivnji i protiviti se njegovoj rehabilitaciji i ponovnom pojavljivanju nečega što je ponekad nazivano „Stepinčeva crkva”. Ona nije konkretno definirana, ali ju možemo ukratko opisati kao crkvu koja komunističkoj vlasti osporava pravo da joj nameće ograničenja na njeno tradicionalno djelovanje ili da joj oduzima imovinu. Nasuprot tome, hrvatska katolička crkvena hijerarhija, hrvatski nacionalisti u zemlji i emigraciji i mnogi drugi Hrvati, Stepinca smatraju braniteljem Katoličke crkve i hrvatske nacionalne stvari, poriču njegovu krivnju i smatraju ga gotovo svecem i u nacionalnom, moralnom i duhovnom pogledu, najvećom ličnošću u hrvatskoj novijoj

povijesti, i to ličnošću koja ima međunarodnu reputaciju. Žele da se stigma „ratnog zločinca” skine s njegova imena i da se sjećanje na njega u Hrvatskoj poštuje. Njegova rehabilitacija pozitivno bi se odrazila na Katoličku crkvu i njenu ulogu braniteljice hrvatskih duhovnih i nacionalnih interesa.

Lako je shvatiti zašto mnogi Hrvati, politički emigranti, veličaju Stepinca kao heroja i često ga citiraju. Za razliku od Pavelića, ustaškog režima i propale NDH, koji predstavljaju, u političkom i moralnom smislu, jednu stranicu hrvatske povijesti, Stepinca se na Zapadu može portretirati u vrlo pozitivnom svjetlu, osobito zbog njegovih snažnih antinacističkih i antikomunističkih stavova. Kako je to formulirao Vinko Nikolić, urednik *Hrvatske revije*, vodećeg časopisa hrvatske emigracije i glavni autor napisa na temu Stepinac, „Afirmacija Stepinca znači afirmaciju Hrvatske”.¹²⁵

Portret nadbiskupa Stepinca koji je ovdje prezentiran temelji se na njegovim propovijedima, izjavama u javnosti i dnevničkim zapisima; oskudnom izvornom materijalu o njemu koji se može dobiti u Vatikanu; izjavama i propovijedima o njemu raznih hrvatskih biskupa i svećenika; i mnogih hagiografskih radova iz Hrvatske i drugih zemalja. Čini mi se, međutim, da se konačna ocjena njegova djelovanja, osobito što se tiče njegovih aktivnosti i razmišljanja za vrijeme rata i do smrti, još ne može dati. Za to postoji nekoliko razloga. Kako bi se ta ocjena upotpunila, najprije bismo morali imati njegovu korespondenciju s Vatikanom. Institucija kojoj je Stepinac bio lojalan i odan bila je, u prvom redu, Katolička crkva. Zato je gotovo sigurno da je svoja najintimnija razmišljanja o glavnim političkim i crkvenim problemima s kojima su bili suočeni on i Crkva u NDH izrazio u izvještajima Vatikanu. Većina njih nije došla u ruke jugoslavenske policije; da jest, bilo bi ih mnogo više upotrijebljeno na njegovu suđenju. Ali nije vjerojatno da će Vatikan tu korespondenciju učiniti dostupnom u doglednoj budućnosti.

Drugo, još nemamo jasnu sliku o nadbiskupovom istinskom stavu prema NDH i Jugoslaviji. Dok njegovi hrvatski poštovaoci pretpostavljaju da je bio vatreni pristaša hrvatske državnosti, tj. nezavisnosti, u kolovozu 1985. sam saznao da je u početku rata jako favorizirao Jugoslaviju organiziranu na principu federacije. Tu sam informaciju dobio od Stanislava Rapoteca, dijelom iz izvještaja koji je on početkom kolovoza 1942. napisao svojim nadređenima u Kairu, a dijelom i iz osobnog razgovora koji sam s njim vodio u kolovozu 1985. godine.¹²⁶ Rapotec u svom izvještaju ogorčeno kritizira ponašanje Katoličke crkve u gotovo svim dijelovima NDH, osobito u BiH, Dalmaciji i Lici, ali pohvalno se izražava o ponašanju, između ostalih, nadbiskupa Stepinca. Kako je Vatikan diplomatski priznao jugoslavensku izbjegličku vladu i jedinstvenu vladu formiranu u ožujku 1945, bilo bi zanimljivo saznati mišljenja koja su o toj temi razmijenili Stepinac i papinski poslanik Marcone, odnosno Stepinac i Vatikan.

Treće, potrebno nam je više informacija o odnosu između nadbiskupa Štepinca i Pavelića. Opće je prihvaćena činjenica da su jedan drugoga duboko mrzili. Već smo spomenuli ponižavajući način na koji se Pavelić ponašao prema nadbiskupu. Bila je također opće poznata sljedeća anegdota: kad su zastupnici novog saziva Sabora u pratnji Pavelića i članova vlade prije prvog zasjedanja došli u crkvu, i kad ih je nadbiskup dočeka na ulazu i rekao im da zakoni koje će donositi moraju biti u skladu s Božjim zakonima ljubavi i jednakosti među ljudima, Pavelić se okrenuo svojim ministrima i glasno rekao: „Zar da me ovaj balavac uči politici!”¹²⁷

Tijekom pet sastanaka s Rapotecom u travnju i svibnju 1942, Štepinac Pavelića nikad nije nazvao poglavnikom ili predsjednikom vlade, nego uvijek „on”, „onaj tamo”. Mislim da je Pavelić sumnjao da je Štepinac projugoslaven-ski orijentiran, što je prema njegovim kriterijima bio neoprostiv grijeh. Kao što smo spomenuli, nadbiskup je također bio protiv fašističke i nacističke ideologije, osobito protiv nacističke rasne teorije, i mnogih elemenata ustaške politike. U stvari, Štepinac je Rapotecu rekao da je banjalučki biskup monsinjor Jozo Garić protestirao protiv „izdajničkog i protudržavnog tona” u jednoj od njegovih propovijedi.

Četvrto, bilo bi dragocjeno znati je li nadbiskup znao da su njegov brat Miško i šogorica Mica aktivni simpatizeri partizana i kako je na to gledao. Nadbiskup Šeper mi je rekao da je Mica bila izrazito ljevičarski orijentirana i da je Miško bio pod njenim utjecajem. Miškova smrt je bez sumnje jako pogodila Štepinca, jer ubrzo nakon toga izgovorio je svoj najodlučniji napad na nacističku ideologiju i njemačku politiku.

Konačno, bilo bi neophodno utvrditi je li Štepinac tijekom pet godina u zatvoru i osam godina u kućnom pritvoru zapisao išta od svojih sjećanja. Teško je povjerovati da čovjek koji je prošao to što je on prošao ne bi stavio na papir razmišljanja o svojim iskustvima i njihovu značenju za Katoličku crkvu. Moguće je da nešto jest napisao, ali takva sadržaja i tona da crkvene vlasti nisu htjele da se to objavi.

Čak i kad bi nam svi ti izvori informacija stajali na raspolaganu, vjerojatno bi se pojavile neke nedosljednosti, jer kako je rat odmicao prilike su se mijenjale, a sigurno i nadbiskupova razmišljanja. Štoviše, u tim promjenjivim okolnostima moglo bi se očekivati da je rekao različite stvari različitim ljudima i predstavnicima različitih institucija i sila, ovisno o tome što se u kojem trenutku činilo oportunističkim. Usprkos tome, dodatne informacije bi nam omogućile da sliku o nadbiskupu učinimo cjelovitijom, vjernijom istini i da mu s više argumenata odredimo istinsko i odgovarajuće mjesto u povijesti.

UBIJANJE SVEĆENIKA DILJEM JUGOSLAVIJE

Mnogi svećenici kako Katoličke tako i Pravoslavne crkve bili su duboko angažirani u političkim, ideološkim i vojnim sukobima u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata. Ubijanje svećenika obje denominacije bilo je zato samo dio općeg sraza suprotstavljenih religija, nacija i političkih ideologija koja je eksplodirala u veliko krvoproliće za vrijeme rata od 1941. do 1945. godine. Ubijanje svećenika bilo je najgore u područjima gdje je stanovništvo bilo miješano, to jest tamo gdje je latentna ili akutna vjerska netolerancija bila pogoršana nacionalnom netrpeljivošću. Ali na stare vjerske i nacionalne antagonizme sad su pridodani snažni ideološki antagonizmi, a oni su bili tako moćni da su izazvali ubijanje svećenika čak i u područjima koja su bila homogena u nacionalnom i vjerskom smislu, kao što su bile Srbija i Slovenija.

Smaknuća svećenika raspalila su strasti koje se od kraja rata do danas nisu stišale. Zato ne iznenađuje što su i pravoslavni i katolički autori o ratu i revoluciji, ulozi svećenstva i sudbini Crkava napisali ljutite i posve jednostrane knjige. Statistike o broju ubijenih svećenika, zatvaranju i zlostavljanju biskupa i svećenika u koncentracionim logorima, uništavanju crkava i drugim zlodjelima protiv ove ili one Crkve, svaka strana navodi samo za svoju vjeroispovijest, dok se slični ili isti događaji koji su pogodili svećenstvo, crkvene dostojanstvenike, crkve i hramove drugih vjera ne spominju.

Mnogi ubijeni svećenici obiju Crkava bili su nesumnjivo nevine žrtve koje su umrle mučeničkom smrću samo zato što su vršili svoju svećeničku dužnost. Ali mnogi drugi bili su uključeni u političke, administrativne, vojne, a ponekad i špijunske aktivnosti nespojive s njihovim pozivom. Na temelju dokumenata znamo da su neki katolički svećenici postali članovi tajne ustaške organizacije čak i prije travnja 1941, a neki drugi vođe lokalnih ustaških jedinica nakon proglašenja NDH. Bilo ih je na položaju predsjednika kotara; bilo ih je odgovornih za organizaciju ustaškog stranačkog i državnog aparata u svom području; neki su denuncirali partizane i četnike i njihove simpatizere policiji ili vojnim organima, što je za posljedicu imalo pogubljenje ili deportaciju u logore nekih osoba koje su tamo stradale. Neki su otvoreno surađivali s Talijanima i

Nijemcima protiv pripadnika svog naroda. Nekoliko ih je zbog nesvećeničkih aktivnosti lišeno svećeničkog zvanja nakon čega su postali ustaški časnici i služili u logorima. No, katolički svećenici su u prvom redu bili angažirani u propagandnom radu za ustašku državu.

U okupiranoj Srbiji, nekoliko pravoslavnih svećenika zapovijedalo je četničkim jedinicama, jedan je zapovijedao najprije četničkom a potom partizanskom jedinicom, a neki su se borili u četničkim ili partizanskim redovima. Neki pravoslavni svećenici, sljedbenici Dimitrija Ljotića, otvoreno su surađivali s Nijemcima.

U ljubljanskom području pod talijanskom a kasnije njemačkom okupacijom, većina katoličkih svećenika na čelu s ljubljanskim biskupom Rožmanom surađivala je s Talijanima i Nijemcima protiv partizana.

Diljem Jugoslavije, mali broj rimokatoličkih i veći broj pravoslavnih svećenika usko je surađivao s partizanima. Dakle, neki svećenici izgubili su živote u vojnoj akciji, a neki od onih koji su se u građanskom ratu borili protiv partizana kasnije su izvedeni pred civilni ili vojni sud i osuđeni na smrt zbog nedjela koja su pobjednici okvalificirali kao „ratne zločine”. Većina njih nije umrla zato što su bili svećenici ili zbog svoje nacionalne ili vjerske pripadnosti, nego zato što su kao sudionici u građanskom ratu počinili djela koja su proglašena kažnjivima i zato što su bili na strani koja je izgubila rat.

Likvidacija svećenika imala je tri faze. U prvom valu, prvih mjeseci nakon što je u travnju 1941. proglašena NDH, svećenike i episkope SPC-a u NDH ubijale su ustaše pripadnici regularnih jedinica Ustaške vojnice ili „divljih”, to jest neregularnih ustaških jedinica. U drugoj fazi, i pravoslavne i katoličke svećenike kao i židovske i islamske vjerske dostojanstvenike ubijale su diljem Jugoslavije sve suprotstavljene strane. U trećem i konačnom valu, i katoličke i pravoslavne svećenike u završnim fazama rata i u osvetničkim akcijama neposredno nakon rata ubijali su gotovo isključivo partizani.

Kad je u NDH počeo prvi val ubijanja svećenika, poglavari SPC-a podnijeli su u srpnju 1941. memorandum generalu Ludwigu von Schröderu, vojnom zapovjedniku Srbije, apelirajući da zatraži od njemačkih vlasti u Berlinu da kod vlasti u Zagrebu interveniraju u korist Srba koji žive u NDH. Mjesec dana kasnije SPC podnio je sličan memorandum i von Schröderovu nasljedniku, generalu Heinrichu Danckelmannu. Uz drugi memorandum bio je priložen i popis svećenika i tisuća ljudi (na temelju informacija dobivenih od protjeranih i izbjeglica) navodno likvidiranih u prva četiri mjeseca ustaške vladavine. U njemačkim dokumentima nikad nisam naišao ni na jedan dokaz da su ti apeli naveli njemačke vlasti da poduzmu ikakve konkretne korake kod vlade NDH. Međutim, i njemački izaslanik i njemački generalni opunomoćenik u Zagrebu prije toga su u nekoliko navrata intervenirali kod ustaške vlade u korist Srba. Kopije memoranduma i popisa žrtava prokrijumčareni su iz Srbije, doneseni

u London, dostavljeni britanskoj vladi i Anglikanskoj crkvi i kasnije objavljeni u srpskim novinama u SAD-u. Članovi jugoslavenske izbjegličke vlade srpske nacionalnosti upotrebljavali su ih kao propagandni materijal protiv članova vlade hrvatske nacionalnosti, što je pogoršalo odnose između Srba i Hrvata u vladi i dovelo do hrvatskoga komentara na taj materijal.¹²⁸

Prema službenim i poluslužbenim jugoslavenskim izvorima, oko 370 srpskih pravoslavnih svećenika izgubilo je živote u masakrima, logorima, zatvorima te kao pripadnici NOP-a. Međutim, taj broj ne uključuje pravoslavne svećenike koji su stradali boreći se protiv partizana ili kao žrtve partizanske odmazde na kraju rata. Prema službenom stajalištu SPC-a, ukupan broj pravoslavnih svećenika ubijenih za vrijeme rata iznosi 515, ali ne navodi se kada i tko ih je ubio. Najpotpuniji popis srpskih pravoslavnih svećenika ubijenih za vrijeme i neposredno poslije rata, u kome je za većinu naveden i datum smrti i počinitelj, objavljen je u SAD-u 1974. godine, a objavio ga je srpski pravoslavni svećenik Uroš Zonjić. Prema tom popisu, za vrijeme rata ubijeno je ili umrlo od zlostavljanja 8 pravoslavnih episkopa i 490 svećenika. U Tablici 2. upotrijebljeni su ti podaci.¹²⁹

Prvi popis hrvatskih katoličkih svećenika koji su izgubili živote tijekom Drugoga svjetskog rata objavljen je, koliko je meni poznato, u ožujku 1945, i na njemu je bilo 149 imena. Prva formalna izjava Katoličke crkve o broju katoličkih svećenika ubijenih „ne toliko u samim ratnim borbama, koliko više uslijed osuda sadašnjih vojnih i građanskih vlasti” nalazila se u Pastoralnom pismu jugoslavenskih katoličkih biskupa od 21. rujna 1945. u kojem se navodi podatak da su 243 svećenika ubijena, 89 nestalo, a da se 169 nalazi u zatvorima i koncentracionim logorima. Prema kasnijim hrvatskim emigrantskim izvorima, zbog rata, odmazde, bolesti i zlostavljanja za vrijeme i neposredno nakon rata, život su izgubila 2 katolička biskupa i 383 svećenika. Na tom popisu za svaku žrtvu navedeno je ime, biskupija ili red kojem je pripadao, položaj na kojem je bio i, u većini slučajeva, okolnosti smrti. U Tablici 2. upotrijebljeni su podaci s tog popisa. Od katoličkog svećenstva, s ustaškim režimom najuže su surađivali, te kako četnicima tako i partizanima bili najžešći protivnici, franjevci iz nekoliko bosanskohercegovačkih franjevačkih provincija. Zato su upravo oni bili i najžešće kažnjeni kad su se događaji u Jugoslaviji okrenuli protiv ustaša.¹³⁰

Autori tog popisa naveli su samo jedno ime katoličkog svećenika kojeg su ubili ustaše. Međutim, Petešić (str. 275-276) navodi imena sedam hrvatskih katoličkih svećenika koje su ubili ustaše zbog suradnje s partizanima. Dvojicu od njih, prema autorima navedenog popisa, ubili su partizani. Hrvatski katolički svećenik, monsinjor Pavao Lončar, osuđen je na smrt zbog žestoke kritike Pavelićeve politike, ali zahvaljujući zalaganju nadbiskupa Stepinca kazna mu je zamijenjena s 20 godina zatvora, da bi naposljetku do kraja 1943.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

TABLICA 2.

Ubijeni srpski pravoslavni i hrvatski rimokatolički biskupi i svećenici, 1941 – 1945.

I. Ubijeni biskupi i svećenici, po godinama

Godina	Srpski pravoslavni		Rimokatolički	
	episkopi	svećenici	biskupi	svećenici
1941.	3	206	0	6
1942.	1	64	0	22
1943.	1	49	0	41
1944.	0	36	0	60
1945.	3	83	1	204
Nepoznati datum	0	47	0	20
Ukupno	8	485	1	353
Poslije rata ^{a)}	0	5	1	30
UKUPNO	8	490	2	383

II. Ubijeni biskupi i svećenici, prema počiniteljima

Počinitelji	Srpski pravoslavni		Rimokatolički	
	episkopi	svećenici	biskupi	svećenici
Albanci	1	21	0	0
Savezničko bombardiranje	0	6	0	0
Bugari	0	7	0	0
Četnici	0	14	0	24
Nijemci	1	70	0	3
Mađari	0	16	0	0
Talijani	0	12	0	0
Ljotićevci	0	2	0	0
Partizani	1	152	2	353
Ustaše	5	183	0	1
Eksplzija u Smederevu	0	3	0	0
Drugi	0	4	0	2
UKUPNO	8	490	2	383

Izvori: Za srpske pravoslavne svećenike, Uroš Zonjić, „Ubijanje srpskog sveštenstva”, str. 56-79; za hrvatske rimokatoličke svećenike, „Popis ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika”, str. 36-52.

^{a)}Kod nekoliko biskupa koji su umrli 1945. i jednog koji je umro 1946, kao i kod nekih svećenika koji su umrli nakon rata (za hrvatske svećenike, do 1951), smrt je nastupila kao posljedica zlostavljanja tijekom rata ili zlostavljanja u logorima i zatvorima poslije rata.

bio pušten iz Lepoglave. Između travnja 1942. i veljače 1943, sedam slovenskih katoličkih svećenika, koji su došli kao izbjeglice i služili u zagrebačkoj nadbiskupiji, odvedeno je u logor Jasenovac, kako se čini zbog simpatiziranja

partizana ili suradnje s njima. Svi naponi nadbiskupa Stepinca da sazna više o njihovoj daljnjoj sudbini bili su uzaludni. U pismu Paveliću, pretpostavio je da su pogubljeni, što se pokazalo točnim. Iako drugi izvori navode pet, šest ili čak devet slovenskih svećenika ubijenih u Jasenovcu, sedam je broj koji su potvrdila druga dva pouzdana izvora.¹³¹

Praksa srpskih (pravoslavnih) i hrvatskih (katoličkih) svećenika u emigraciji bila je nikad ne davati bilo kakve podatke o svećenicima one druge vjeroispovijesti ubijenima u ratu. Koristeći njihove podatke, u Tablici 2. smo kombinirali te dvije žalosne statistike radi usporedbe.

U prvom dijelu naveden je broj srpskih pravoslavnih i hrvatskih katoličkih biskupa i svećenika ubijenih između 1941. i 1945. po godinama, a u drugom, počinitelji – uzroci stradanja. U toj Tablici osobito su vrijedne pažnje dvije stvari. Prvo, vrlo velik broj srpskih pravoslavnih svećenika stradao je 1941, to jest većina njih bili su rane žrtve ustaša u NDH. Drugo, najveći broj rimokatoličkih svećenika stradao je na kraju rata ili neposredno nakon rata od strane partizana. Dok su ustaške akcije 1941. bile usmjerene protiv srpskih svećenika kao eksponenata pravoslavlja i srpskoga nacionalizma, partizani nisu obraćali pažnju na nacionalnu ili vjersku pripadnost, nego u prvom redu na ideološku, političku i vojnu lojalnost.

Odmah nakon rata, na primjer, ubili su 61 crnogorskog pravoslavnog svećenika u Sloveniji, kao i 27 rimokatoličkih svećenika, većinom franjevac iz BiH, uhvaćenih kad su se oružane snage NDH predale.¹³²

Za vrijeme i poslije rata živote je izgubio i priličan broj slovenskih katoličkih svećenika. Prema informacijama koje je biskup Rožman u studenom 1945. dao nekim slovenskim svećenicima u SAD-u, 34 slovenska katolička svećenika i 6 sjemeništara ubijeno je od strane „oslobodilaca”, to jest partizana. Petešić ne spominje svećenike koje su ubili partizani, ali naveo je imena osam slovenskih katoličkih svećenika koje su ubili Nijemci ili koji su umrli u njemačkim logorima, osam koje su ubile ustaše (od kojih sedam u Jasenovcu), jednoga kojeg su ubili četnici i jednoga kojeg su ubili Mađari. I naposljetku, prema beogradskom nadbiskupu, monsinjoru Josipu Ujčiću, sovjetske ili jugoslavenske trupe ubile su pet katoličkih svećenika folksdojčera u Banatu koncem 1944. godine.¹³³

U Jugoslaviji je ubijeno i nekoliko biskupa i svećenika drugih kršćanskih vjeroispovijesti. Poglavar Hrvatske pravoslavne crkve, mitropolit Germogen, osuđen je na smrt i pogubljen odmah poslije rata, kao i episkop Spiridon Mifka i priličan broj svećenika te Crkve. Poslije rata jugoslavenske vlasti su izvele pred sud i osudile na smrt i zagrebačkog protestantskog biskupa, Dr. Philipa Poppa. Za vrijeme rata u Jugoslaviji su živote izgubili i mnogi dostojanstvenici drugih vjerskih zajednica. Ubijena je većina rabina i kantora koji su službovali diljem zemlje. Edmond Paris navodi imena i mjesta službe 47 rabina i kantora ubijenih u NDH.¹³⁴

Tekstovi napisani u Jugoslaviji ne daju podatke o broju islamskih vjerskih dostojanstvenika koji su izgubili živote za vrijeme rata, ali prema pamfletu koji su 1978. u Kanadi objavili muslimanski emigranti iz BiH i Sandžaka hrvatske orijentacije, partizani i četnici ubili su 67 imama i hafiza. Jedan drugi rad koji su 1981. objavili hrvatski emigranti u Kanadi, sadrži imena kako katoličkih svećenika tako i imama i hafiza ubijenih za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Predočava isti broj ubijenih Muslimana, 67, i ista imena, pri čemu četnike optužuje za 35 a komuniste za 32 ubojstva, uključujući i ubojstvo zagrebačkog muftije Ismeta Muftića, bliskog suradnika ustaša, koji je poslije rata osuđen na smrt.¹³⁵

Zamolio sam dužnosnike Mešihata islamske zajednice u Sarajevu za njihovu procjenu ukupnog broja Muslimana i islamskih vjerskih dostojanstvenika koji su izgubili živote u Drugom svjetskom ratu. Prema njihovom pismu od 3. veljače 1983, oni nisu posebno istraživali broj ubijenih vjerskih dostojanstvenika, ali procjenjuju da su oko 50 od ukupno 1762 u razdoblju od 1939. do 1945. ubili četnici, ustaše, fašisti i nacisti, a da partizani nisu ubili nijednog. Upozorili su da se njihovo svećenstvo za vrijeme rata nije baš isticalo i da ih je u usporedbi s procijenjenih 13% ukupnog muslimanskog stanovništva koje je stradalo, razmjerno malo i ubijeno. Dali su imena oko 30 ubijenih islamskih vjerskih dostojanstvenika, od kojih su 23 ubili četnici. Osim jednoga, nijedno od tih imena nije se podudaralo s imenima na popisu koji je u Kanadi objavila emigracija.¹³⁶ S obzirom na razlike u podacima iz ta dva izvora, broj dostojanstvenika islamske vjerske zajednice u BiH i Sandžaku ubijenih tijekom Drugog svjetskog rata ostaje otvoren.

U ovoj raspravi identificirali smo partizane, ustaše i četnike, tri glavne suprotstavljene domaće oružane sile u Jugoslaviji za vrijeme rata kao glavne počinitelje – tim redoslijedom – ubojstava svećenika, koja su zapravo započeli ustaše. Možemo postaviti i pitanje o vjerskoj pripadnosti pojedinaca tih triju grupa. Golema većina ustaša bili su rimokatolici, s tim da je u BiH, osobito u ranim fazama ustaškog režima, u ustašama bio i velik broj Muslimana. Četnici su bili gotovo isključivo pravoslavci, s malim brojem katolika u Dalmaciji i Sloveniji. A u partizanskim redovima u početku su se borili pretežno pravoslavci, a od početka 1943. i veliki broj rimokatolika i muslimana. Dakle, jasno je da su, što se tiče ubijanja svećenika, sve vjere i sve nacionalnosti i manjine bile zastupljene i među žrtvama i među počiniteljima.

ZAKLJUČAK

Dvije glavne kršćanske Crkve u Jugoslaviji, SPC i Rimokatolička crkva, za vrijeme Drugoga svjetskog rata prošle su veliku krizu. Ubijeno je mnogo svećenika obje Crkava. Oko polovice srpskih pravoslavnih svećenika u NDH bilo je protjerano u Srbiju, a većina katoličkih svećenika iz dijela Slovenije koji je bio pod njemačkom okupacijom protjerana je u NDH. Školovanje novih kadrova u obje je Crkve drastično reducirano. Osobito je teško bio pogođen SPC u NDH. Mnogo pravoslavnih crkava bilo je oskrvnuto ili uništeno, manastiri su opljačkani; i oko četvrt milijuna Srba, ili otprilike 14% ukupnog broja Srba u NDH, bilo je prisiljeno ili zastrašivanjem navedeno na prijelaz s pravoslavlja na katolicizam. Vlada NDH osnovala je novu nacionalnu Hrvatsku pravoslavnu crkvu.

Ratna događanja jako su intenzivirala latentne antagonizme između Pravoslavne i Katoličke crkve i između ultranacionalistički orijentiranih Srba i Hrvata. U NDH, opozicija srpstvu i komunizmu fuzionirale su u opoziciju „srbokomunizmu”. Među Srbima, hrvatski ustaše i komunisti bili su smatrani neprijateljem Srba i pravoslavlja. Zato čak ni opasnost od komunizma nije mogla potisnuti neprijateljstvo između te dvije Crkve i navesti ih da surađuju. Drugi stari vjerski antagonizmi, kao na primjer onaj između Srba i Muslimana, također su eksplodirali za vrijeme ratnih godina, i s obje su se strane provodile genocidne mjere.

Partizani, predvođeni komunistima, posvetili su se ponovnom uspostavljanju jugoslavenske države u kojoj će sve konstitutivne nacije i nacionalne manjine uživati potpunu slobodu. Zagovarali su i u velikoj mjeri prakticirali politiku bratstva među južnoslavenskim narodima i toleranciju za sve religije kao jedini put uspješnog otpora okupacijskim vojskama i njihovim domaćim saveznicima. Ta politika bila je glavni razlog što su na kraju pobijedili.

Na kraju rata, tri katolička biskupa i nekoliko stotina katoličkih svećenika iz propale NDH i Slovenije, te nekoliko pravoslavnih episkopa i priličan broj pravoslavnih svećenika, otišlo je u izbjeglištvo. Nadbiskup Stepinac ostao je, međutim, u Zagrebu, a patrijarh SPC-a, koji je bio odveden u logor Dachau i pušten neposredno pred kraj rata, vratio se u domovinu u studenom 1946. godine.

Nakon što su na vlast došli komunisti, Crkve i vjerske zajednice u Jugoslaviji bile su suočene s politikom vlasti koja je bila izrazito neprijateljska prema religiji i prema vodstvima svih vjerskih zajednica. Cilj te politike bio je svesti djelatnost Crkvi i vjerskih zajednica na usku sferu isključivo vjerskih aktivnosti, i tako ograničiti njihov utjecaj i učinak. Protucrkvena politika rezultirala je smanjenjem brojnosti klera, što je Crkvama otežavalo skrb za pastvu. Vlasti su lišile Crkve svih obrazovnih funkcija osim školovanja vlastitog kadra, zabranile im političko djelovanje, dopustile crkveno vjenčanje samo nakon građanskog, drastično ušutkale crkveni tisak i jako reducirale dostupnost masovnih medija za Crkve. Nastojeći oslabiti crkvene hijerarhije, država je sponzorirala svećenička udruženja koja su članovima pružala socijalno i mirovinsko osiguranje, što je izazvalo snažan otpor Crkava, osobito Katoličke. Država je također u biti ukinula subvencioniranje Crkava i reducirala im prihode eksproprijacijom zemljišnih posjeda iznad zemljišnog maksimuma i nekretnina za iznajmljivanje u gradovima. Zbog činjenice da su Crkve za vrijeme rata surađivale s okupacijskim silama i kolaboracionističkim režimima, takva politika novog režima bila je lakše provediva nego što bi inače možda bila.

Protucrkveno okruženje nije rezultiralo približavanjem Rimokatoličke crkve i SPC-a. Doduše vodilo se računa o vanjskom dojmu i govorilo o praštanju i zaboravljanju, ali čini se da je malo toga oprošteno i da ništa nije zaboravljeno. Suprotnosti između raznih nacionalnosti i vjerskih zajednica za vrijeme rata jako su pogoršale postojeće razlike. Pobjeda komunista i reorganizacija zemlje na federalnim osnovama privremeno su ublažile te razlike, ali donekle i pojačale centrifugalne sile. Baš kao i u međuratnom razdoblju, multinacionalni i multikonfesionalni karakter jugoslavenske države ostao je fundamentalna slabost zemlje i bio razlog raspada u 1990-im godinama.

DODATAK: JE LI NADBISKUPOV IZVJEŠTAJ PAPI IZ SVIBNJA 1943. AUTENTIČAN?

Godine 1967. počeo sam raditi na provjeri autentičnosti izvještaja nadbiskupa Stepinca papi od 18. svibnja 1943, koji je državni tužilac prezentirao na suđenju, i prikupljanju informacija o odnosima između hrvatskoga katoličkog episkopata, NDH i Vatikana. Pismom od 17. travnja zamolio sam papinskog državnog tajnika kardinala Amleta Cicognanija da mi se dopusti uvid u korespondenciju između papinskog poslanika u Zagrebu, opata Marconea, i nadbiskupa Stepinca koja se nalazi u vatikanskom arhivu. Na taj upit dobio sam odgovor od Papinske delegacije u Washingtonu DC od 5. lipnja 1967. godine. Ne odgovorivši direktno na moju zamolbu, skrenuli su mi pozornost na seriju dokumenata o odnosima između Vatikana i cijelog niza zemalja za vrijeme Drugoga svjetskog rata, i dodali: „Savjetuje Vam se, stoga, da ćete možda htjeti konzultirati svezak te serije koji je pred izlaženjem, i sadržavat će nekoliko dokumenata koji bi vam u vašem istraživanju mogli biti od pomoći.” Moje proučavanje deset svezaka te serije koji su do sada izašli nije našlo informacije koje tražim, i nastavio sam s potragom.

U srpnju 1967, intervjuirajući nadbiskupa Franju Šepera u Zagrebu, postavio sam i pitanje približnog broja preobraćenika s pravoslavlja na katolicizam u vrijeme NDH. Odgovorio je: „Više se ne sjećam broja.”

Dana 27. rujna 1974, u potrazi za informacijama o istim pitanjima posjetio sam Državno tajništvo Njegove Svetosti u Rimu, ali uzalud.¹³⁷ Nešto kasnije, u pismima datiranim 31. kolovoza 1975, zamolio sam njegovu svetost Germana, patrijarha SPC-a, zagrebačkog nadbiskupa monsinjora Franju Kuharića i đakovačkoga biskupa monsinjora Ćirila Kosa za njihove procjene broja obraćenika s pravoslavlja na katolicizam u NDH za vrijeme rata. U pismu od 25. listopada 1975, protojerej Dušan Kašić, direktor Sjemeništa Sv. Save u Beogradu, odgovarajući u patrijarhovo ime, napisao je:

Teško je ustanoviti koliko je pravoslavnih Srba u NDH bilo prekršteno na rimokatolicizam. To je činjeno pod prisilom, često masovno, u vrijeme općeg straha za goli život, kad su i vjera i Bog bili izvrgnuti ruglu. Kako su poslije-

ratne vlasti sva prisilna preobraćenja poništile kao djela političkog nasilja, od preobraćenika iz tog vremena u katoličkoj je vjeri ostao samo vrlo malen broj vjenčanih partnera, koji su do preobraćenja bili pripadnici pravoslavne vjere. Drugo, „obraćenici” su, ako su preživjeli, poslije rata nastavili živjeti kao Srbi pravoslavci, osjećajući da je ono što im se bilo dogodilo bio ponižavajući i uvredljiv čin. Bilo kakvo prebrojavanje „preobraćenika” bilo bi ne samo beskorisno i neuspješno, jer registre su držali rimokatolički župni uredi i ustaške vlasti i u međuvremenu su u pravilu uništeni, nego bi to bilo i diranje u stare rane.

Od velečasnog Nikole Solde, tajnika Biskupske konferencije u Zagrebu, primio sam pismo od 8. studenog 1975. godine:

Odazivljući se na Vaše pismo od 31. kolovoza 1975, nakon konzultacije s našim biskupima u pogledu Vaše zamolbe, prema uputama nadbiskupa Kuhanica, upućujem Vam sljedeći odgovor:

U pogledu „prijelaza pravoslavaca na katolicizam” u našoj zemlji tijekom Drugoga svjetskog rata, nemamo dokumentiranih podataka koji bi Vam mogli poslužiti za Vaše znanstveno istraživanje. Zbog prilika u kojima smo se nalazili, poslije rata nismo pokušali dovesti te statističke podatke u red.

Ova pisma, nažalost, nisu dala odgovor na moje pitanje. Oko godinu dana kasnije, međutim, u Public Record Office u Londonu našao sam britanske dokumente koji se odnose na Jugoslaviju u vrijeme Drugoga svjetskog rata i koji definitivno pokazuju da je izvještaj nadbiskupa Stepinca Vatikanu iz svibnja 1943. koji je on pred sudom navodno poricao i koje je njegov branitelj okarakterizirao kao krivotvorinu, doista autentičan. Ono što sam našao je izvještaj od 17. veljače 1944. sir Godolphina Francisa d'Arcy Osborna, britanskog izaslanika u Vatikanu, koji sadrži i specijalni dodatak koji je napisao član britanskoga izaslanstva, gospodin Montgomery. Osborne je izvijestio o posjetu velečasnog Krunoslava Draganovića, specijalnog izaslanika pri uredu neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu, njemu i Montgomeryju u drugoj polovici 1943. ili početkom 1944. Draganović im je prezentirao svoj vlastiti memorandum od petnaest točaka; tekst je Osborne u potpunosti reproducirao. U njemu Draganović tvrdi da većina Hrvata podupire nezavisnu hrvatsku državu, da će „nekoliko stotina tisuća grobova koji leže između Hrvata i Srba zauvijek ostati razlog za krvnu osvetu” i „ako Hrvatska ne može i dalje biti potpuno nezavisna, onda sigurno ne bi trebala biti dio balkanskoga saveza, ni na komunističkim ni na nacionalističkim osnovama, nego jedne zapadne, srednjoeuropske podunavske federacije”. Tvrdio je da su sve točke memoranduma „istinski izraz čvrstog uvjerenja svih pozitivnih elemenata u današnjoj Hrvatskoj, a osobito crkvenih krugova na čelu sa zagrebačkim nadbiskupom Stepincem”.

Uz to, Draganović je pokazao Montgomeryju kopiju izvještaja nadbiskupa Stepinca papi. U dodatku Osborneovu izvještaju, Montgomery je pridodao gotovo dvije stranice citata i parafraza iz tog izvještaja koji se točno podudara s tekstem izvještaja koji je prezentiran na suđenju nadbiskupu. Dakle, možemo tvrditi da je potonji dokument bio autentičan i da nadbiskup jest dao procjenu od 240.000 obraćenika s pravoslavlja na rimokatolicizam u NDH do svibnja 1943. godine.¹³⁸

U svom drugom i zaključnom iskazu pred sudom, nadbiskup Stepinac kritizirao je prijelaze na katolicizam za vrijeme rata. Rekao je da ga se ne može smatrati odgovornim za to što se dogodilo u drugim dijecezama zato što je, po crkvenim kanonima, svaki biskup odgovoran za prijelaze u svojoj dijecezi. Nastavio je:

Ja ne mogu odgovarati za ono, što se događalo u drugim biskupijama, nego samo za ono, što se događalo u zagrebačkoj nadbiskupiji. A i u mojoj nadbiskupiji, radi izvanrednih prilika, događale su se protiv moje volje nepravilnosti. To zapravo nisu bili prelazi, nego komedija, zašto Crkva ne može snositi odgovornost. Ponavljam: Crkva nije nikada silom provodila prelaze. Vrlo dobro znam, da nisam onda odobrio i omogućio prelaze na opetovano inzistiranje samih prelaznika, isto bi danas bio na optuženičkoj klupi, jer da nisam imao srca i da nisam htio spasiti Srbe od pokolja.¹³⁹

Rapotec u svom izvještaju o sastancima s nadbiskupom Stepincem također spominje preobraćenja kao i Draganovićevu tvrdnju da je nadbiskup snažno favorizirao podunavsku federaciju ako NDH ne bi mogla i dalje biti nezavisna država. U pogledu preobraćenja, Stepinac je Rapotecu rekao da bi, nakon što rat i opasnosti koje ga prate prođu, preobraćenici trebali biti slobodni vratiti se svojoj bivšoj Crkvi ili vjerskoj zajednici. To potvrđuje autentičnost nadbiskupove zapovijedi, nepotpisane i nedatirane, koja sadrži istu tu ideju, a na koju sam, zbog njene forme, u početku gledao sa skepsom. Što se tiče Draganovićeve tvrdnje u vezi s podunavskom federacijom, Stepinac je Rapotecu rekao da ona Hrvatima i Slovencima nije prihvatljiva i zamolio ga da taj stav prenese izbjegličkoj vladi.

Bilješke

¹ Za noviju povijest SPC-a, vidi Slijepčević, *Istorija SPC-a*. Za povijest SPC-a od 1920, vidi *Srpska pravoslavna crkva, 1920-1970*.

² O bezuspješnim naporima vlade oko ratifikacije konkordata, vidi V. Novak, *Magnum*

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

crimen, str. 411-468. Za poglede predsjednika vlade Stojadinovića o konkordatu, vidi njegovu knjigu, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, str. 519-543. Vidi i zbirku govora u prilog konkordatu održanih u parlamentu, u kojima se raspravljaju prigovori njegovih protivnika, pod naslovom *Konkordat pred narodnom skupštinom*; Slijepčević, *Istorija SPC-a*, sv. 2, str. 634-658; S. Simić, *Vatikan protiv Jugoslavije*, str. 15-23; Mužić, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*.

³ O patrijarhovu stavu u pogledu Trojnog pakta i vojnog puča, vidi časopis *Poruka* (London), br. 19, 16. ožujka 1954, str. 7. Izvještaj o ispitivanju patrijarha Gavrila koji je Reinhard Heydrich, šef Sigurnosne policije i Službe sigurnosti, poslao ministru vanjskih poslova von Ribbentropu 16. lipnja 1941, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,512-18. Nijemce su osobito zanimala patrijarhove aktivnosti u vezi s pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu, vojnim pučem i razgovorima između SPC-a i Engleske crkve o mogućem spajanju, što bi, prema njihovu mišljenju značilo transformaciju SPC-a u instrument britanskoga imperijalizma.

⁴ O razmišljanjima biskupa Nikolaja o Ljotiću, vidi osobito njegov govor u slavu Ljotiću na njegovu sprovodu, u B. Kostić, *Za istoriju naših dana*, str. 250-56. Heydrichov izvještaj od 17. srpnja 1941. von Robbentropu o ispitivanju biskupa Nikolaja i njemačkoj interpretaciji biskupovih političkih stavova i aktivnosti, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298,518-24.

⁵ Za više informacija o toj dvojici četničkih vođa, vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 158, 177.

⁶ Deklaraciju s Tjentišta, vidi u *Zbornik DNOR*, 3. serija, 4. knjiga, str. 368-80. Nosi samo četiri potpisa, ali tu su grupu potom podržali i neki drugi svećenici. O deklaraciji iz Srpske Jasenice, vidi *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, 1. serija, 2. knjiga, str. 240-42. Taj svezak sadrži reprint *Borbe*, službenog organa KPJ, koje je izdavano od 1941. do 1943. godine.

⁷ Ilievski, *The Macedonian Orthodox Church*, str. 69-76. U tom djelu prezentiran je makedonski pogled na Makedonsku pravoslavnu crkvu. Slijepčević, *Makedonsko crkveno pitanje* predstavlja srpski pogled na tu stvar. Slijepčević je poznati povjesničar SPC-a. Sljedbenik Dimitrija Ljotića. Od 1944. živi u izbjeglištvu.

⁸ Oni, koje zanima razvoj nakon 1945. koji je doveo do neovisnosti Makedonske pravoslavne crkve, trebali bi konzultirati Ilievski, *The Macedonian Orthodox Church*, str. 98-128, i Slijepčević, *Makedonsko crkveno pitanje*, str. 58-88. Do početka 21. stoljeća SPC odbija priznati neovisnost Makedonske pravoslavne crkve.

⁹ Dušan N. Petrović, „Srpska pravoslavna crkva u Bačkoj i Baranji pod mađarskom okupacijom”, str. 205-209. Vidi i 4. poglavlje.

¹⁰ Bojović, „Učešće pravoslavnog sveštenstva u Crnoj Gori u oslobodilačkom pokretu”, str. 603-622, osobito str. 621.

¹¹ Za njemačko protjerivanje katoličkih svećenika, vidi *Proces proti Rupniku*, str. 152. O postupcima koje su Nijemci poduzimali protiv Crkve, vidi odgovor biskupa Rožmana kojim pobija optužnicu državnog tužioca. Odgovor je napisao u Klagenfurtu u Austriji, a prvi put je objavljen u Jagodic, „Sodjenje proti škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 66.

¹² Broj svećenika i sjemeništara koji su otišli zajedno s biskupom, vidi u O'Brien of Thomond, *Archibishop Stepinac*, str. 27. Prema tvrdnji njegovog biografa, biskup Rožman je shvatio da je učinio grešku što je napustio svoju biskupiju čim je stigao u Austriju. U detaljnom izvještaju papi od 1. kolovoza objasnio je svoje postupke, događaje u

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

svojoj dijecezi, aktivnosti partizana i potrebe izbjeglica i svoju biskupiju stavio papi na raspolaganje. Kolarič, *Škof Rožman*, sv. 3, str. 424-427, 439-448.

- ¹³ Vidi odgovor biskupa Rožmana u Jagodic, „Sodjenje proti škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 64-72, osobito str. 69, 72.
- ¹⁴ Vidi Roattin izvještaj od 12. rujna 1942. upućen vrhovnoj komandi (*Comando Supremo*), na Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 306-7.
- ¹⁵ Micr. No. T-821, Roll 252, Frs. 313-15. Robottijeve komentare memorandumu, vidi u Frs. 315-17. Iz njih je jasno da su biskup Rožman i jedan njegov prijatelj generalu dali dodatne prijedloge.
- ¹⁶ Jagodic, „Sodjenje proti škofa Dr. Gregorija Rožmana”, str. 61-63.
- ¹⁷ Mikuž, „Ljubljanski škof Dr. Gregorij Rožman”, str. 320-60. Velečasni Mikuž bio je arhivist biskupa Rožmana dok nije suspendiran s kleričkih dužnosti u lipnju 1943. godine. Kasnije se pridružio partizanima i služio kao kapelan pri Glavnom štabu za Sloveniju. F. O. 371/48931, R9533/5007/92.
- ¹⁸ Za Rožmanovu tvrdnju, vidi O'Brien of Thomond, *Archbishop Stepinac*, str. 28. Mikuževu ocjenu, vidi u „Ljubljanski škof Dr. Gregorij Rožman”, str. 320, 347-359.
- ¹⁹ [Javornik], *Črne bukve*, str. 245-247. Javornik je bio urednik žestoko antipartizanskog katoličkog tjednika *Slovenski dom*.
- ²⁰ Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945*, str. 55-83, 274-276.
- ²¹ Zadovoljavajuća opća povijest Katoličke crkve u Hrvatskoj ne postoji. Nedavni napor da se ta praznina popuni, *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, djelo dvojice katoličkih svećenika, Josipa Buturca i Antuna Ivandije, uglavnom je kronika događanja do 1971. godine. Knjiga, koja nosi dozvolu tiskanja zagrebačke nadbiskupije, sadrži samo nekoliko redaka o Drugom svjetskom ratu. Nema ni riječi o Anti Paveliću, NDH, ubojstvima katoličkih svećenika, bijegu biskupa i svećenika u izbjeglištvo, ili o suđenju nadbiskupu Stepincu. Također se ne spominje sudbina koja je u NDH za vrijeme rata zadesila SPC (od pisanja ove Tomasevicheve bilješke situacija se znatno promijenila, vidi, primjerice, bibliografiju o povijesti crkvenih zajednica, u: Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Jutarnji list, Zagreb 2008, str. 655-656 – op. ur.).
- ²² Hrvatski humanisti iz 15. i 16. stoljeća, koji su bili svjedoci osmanskih haranja bili su važan izvor informacija o osmanskoj opasnosti za ostatak Europe. Često su se obraćali za pomoć papama i zapadnoeuropskim zemljama. Međutim, neki od njih hvalili su određene aspekte funkcioniranja osmanske države. Vidi Petrovich, „The Croatian Humanists and the Ottoman Peril”, str. 257-73.
- ²³ Vidi uvod prof. Vladimira Stipetića u Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*, str. XXI. Između 1880. i 1957. broj stanovnika u poslijeratnim jugoslavenskim socijalističkim republikama narastao je kako slijedi: u Sloveniji 1,4 puta, u Hrvatskoj 1,6 puta, u užoj Srbiji 2,2 puta, u Makedoniji i Crnoj Gori 2,3 puta, i u BiH 2,5 puta. Vidi Macura, *Stanovništvo i radna snaga*, str. 7-8.
- ²⁴ U izvještaju Vatikanu od 24. svibnja 1943. Stepinac tvrdi da je „hrvatska vlada, ne učinivši toliko zla, kako kažu Srbi, učinila mnogo toga dobrog”. Nadbiskup navodi i da su liječnici Židovi i pravoslavci bili do osnutka NDH glavni počinitelji pobačaja u Hrvatskoj. Time sugerira da oni sudjeluju u nekoj vrsti zavjere protiv hrvatskoga naroda. Slučaj Slovenije međutim lako pobija tu optužbu. Na tom području, naseljenom gotovo isključivo rimokatolicima, Srbi i Židovi bili su malobrojni, ali planiranje obitelji i pobačaj bili su prakticirani u tako velikim razmjerima, da je stopa nataliteta bila niža od one u Hrvatskoj. Još nižu stopu nataliteta imala je njemačka manjina u Jugoslaviji, a prema

podacima popisa stanovništva iz 1931. katolici su činili 78,3% njezina korpusa od ukupno pola milijuna ljudi.

- ²⁵ Hrvatska starokatolička crkva bila je vrlo malena denominacija sa samo 5231 članom u Jugoslaviji 1931. godine, od kojih je njih 4153 živjelo u zagrebačkoj nadbiskupiji. Vidi Draganović, *Opći šematizam*, str. 20, 80. Formalno je postojala od 1923. i bila povezana s Utrechtskim savezom. Hrvatska rimokatolička hijerarhija smatrala ju je oruđem u rukama Srba i masona namijenjenim stvaranju raskola među hrvatskim katolicima.
- ²⁶ Guberina, „La formazione cattolica della Croazia”, str. 27. Istu brojku dao je i biskup Stepinac u svom izvještaju papi u svibnju 1943. Za izvatke izvještaja, vidi *Suđenje... Stepincu*, str. 305. Dugački izvaci također se nalaze u F. O. 371/44325, R 5331/850/92. Na suđenju (*Suđenje... Stepincu*, str. 242), nadbiskup je tvrdio da su u meduratnom periodu katolici bili prisiljeni prelaziti na pravoslavlje. Bilo bi točnije reći da je glavni poticaj za to bilo napredovanje u karijeri.
- ²⁷ Rogošić, *Stanje katoličke crkve*, str. 8-41; Guberina, „La formazione cattolica della Croazia”, str. 24-30; izvještaj nadbiskupa Stepinca Vatikanu od 24. svibnja 1943, citiran u prethodnoj bilješci; Mlinarić, *Tito: der rote Rebell*, str. 11.
- Za pobijanje optužbe da jugoslavenska vlada favorizira SPC pri dodjeli dotacija – na primjer u budžetu 1931-32 – vidi časopis *Glasnik srpske pravoslavne patrijaršije* (Srijemski Karlovci) 13, br. 10 (15. maja 1932), str. 155-157. Mlinarićeva knjiga ostavlja dojam da je autor bivši član KPH koji se razočarao i otišao. Bilo kako bilo, prema pouzdanim informacijama, Bruno Mlinarić bio je pseudonim monsinjora Augustina Juretića. Prije rata Juretić je bio savjetnik beogradskoga nadbiskupa, a u nekim periodima 1941. i 1942. na visokim položajima u Hrvatskoj biskupskoj konferenciji. Politički, bio je pristaša HSS-a i protivnik ustaša. Cilj mu je bio otići u inozemstvo i angažirati se u obavještajnom radu za Crkvu i hrvatski narod. Posjetio je Vatikan u lipnju i rujnu 1942. Prije drugog posjeta, u Zagrebu se sastao s Mačekom, koji je bio u kućnom pritvoru, kao i s nadbiskupom Stepincem, koji mu je rekao: „Ne vraćaj se. Otiđi u Švicarsku i ostani tamo, a ako odeš još dalje, radi i brani Katoličku crkvu u Hrvatskoj i hrvatski narod.” Nakon posjeta Vatikanu, Juretić je 31. listopada 1942. stigao u Švicarsku, gdje je ostao do smrti 6. kolovoza 1954. godine. Informacije koje je dobivao iz Hrvatske prosljeđivao je pomoću češkog diplomata predstavnicima HSS-a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Ovi su te izvještaje stavljali na raspolaganje zapadnim Saveznicima. Vidi Martinović, „Mukotrpn rad Dr. Krnjevića”, str. 67-69, 76. Nakon svoga prvog posjeta Rimu, Juretić je 10. lipnja 1942, prijateljima u Londonu poslao izvještaj koji smo nazvali „Juretićev izvještaj”.
- ²⁸ Maček, „Dr. Maček's Comments”, str. 186.
- ²⁹ Draganović, „Le diocesi croate”, str. 186; idem, *Opći šematizam*, str. 76-77, 101. Đakovačka dijeceza imala je drugi po redu broj članova „Križara”: 49 bratstava s 3822 člana i 42 sestrinstva s 4129 članica. U drugim dijecezama bilo je malo ili nimalo jedinica „Križara”.
- ³⁰ V. Novak, *Magnum crimen*, str. 203-252. Za intenzitet kojim su neki katolički svećenici mrzili Radića, vidi u ovoj knjizi, str. 24; vidi i Goldstein, *Hrvatska 1918-2008.*, str. 47-48.
- ³¹ Rogošić, *Stanje katoličke crkve*, str. 37; Draganović, *Opći šematizam*, str. 357. Među Srbima bilo je mnogo pobožnih pravoslavaca koji su cijenili socijalne i duhovne vrijednosti srpskog patrijarhalnog društva i pravoslavlja, i oni su se bojali utjecaja zapadnjačkog sustava vrijednosti, ideja i institucija, uključujući i katolicizam, na srpsko patrijarhalno društvo. Vidi, na primjer, Josić, „Za pravoslavlje”, str. 199-206.
- ³² Do 1881. BiH je bila definirana kao „misijska zemlja”, što znači da je biskupe i svećenike

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

davao franjevački red. Uvođenje diecezanske crkvene organizacije te godine i potpuni gubitak pozicije kontrole za franjevački red dovela je do mnogih sporova između franjevačkog reda s jedne, i Katoličke crkve u BiH i Vatikana, s druge strane.

³³ Draganović, „Nadbiskup dr. Ivan Šarić”, str. 321-334.

³⁴ *Brzopisni zapisnici*, str. 40-41.

³⁵ *Ibid.*, str. 161-162.

³⁶ Vidi izvještaj Hrvatskog ravnateljstva za ponovu od 20. rujna 1941, u A VII, fond NDH, reg. br. 17/5-1-3, kutija 239, i Kašić, „Srpska pravoslavna crkva”, str. 196.

³⁷ SPC, Sveti sinod, *SPC, 1920-1970*, str. 507; Slijepčević, *Istorija SPC-a*, sv. 2, str. 687; izvaci iz izvještaja koji je nadbiskup Stepinac uputio papi u svibnju 1943, u *Suđenje... Stepincu*, str. 303.

³⁸ *Pravoslavlje* (Beograd), 15. februar i 15. mart 1980.

³⁹ Vidi, međutim, protest Miroslava Vlašića, ustaškog dužnosnika u Bosanskoj Gradiški, Glavnom ravnateljstvu za promidžbu NDH, koji je prosljeđen Ministarstvu unutar-njih poslova kao strogo povjerljiv dokument br. 1760/42. Vlašić se zalagao za dolično postupanje prema Srbima, a uništenje groblja u Slavonskom Brodu, koji je izvršeno na zapovijed Vladimira Sabolića, velikog župana velike župe Posavje, nazvao je „barbarskim” činom. A VII, fond NDH, reg. br. 24/11-4, kutija 175. Posredni dokazi pokazuju da je Vlašićev memorandum napisan u drugoj polovici 1942. godine.

⁴⁰ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 26, 191, 293, 1012-1013.

⁴¹ *Ibid.*, str. 211, 1081.

⁴² *Ibid.*, str. 629, 721; *ibid.*, 1942, str. 198-204.

⁴³ O poruci kardinala Maglionea Stepincu, vidi Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 5, str. 106. Za nazočnost opata Marcenea na svečanostima vlade NDH, vidi Masucci, *Misija u Hrvatskoj, 1941-1946*, str. 32, 39-43, 77.

⁴⁴ Diplomatski odnosi između Vatikana i jugoslavenske izbjegličke vlade – tijekom rata – postali su ogleadni slučaj za interpretaciju članka 12, paragrafa 2 Lateranskog sporazuma iz 1929. između Vatikana i Italije. Interpretacija Vatikana bila je da diplomati akreditirani pri Svetoj Stolici mogu imati prebivalište u užem Rimu, to jest izvan Vatikana, a po interpretaciji Italije, nakon početka rata, više to nisu mogli. Većina diplomata akreditiranih u Vatikanu iz zemalja koje su s Italijom bile u ratu preselila se u Vatikan. Jugoslavenskom poslaniku u Vatikanu, Niki Miroševiću-Sorgi, u početku je bilo dopušteno živjeti u Rimu, ali kad ga je talijanska vlada optužila za špijunažu, bio je prisiljen napustiti zemlju. To je učinio koncem srpnja 1941, ali je ostao akreditiran u Vatikanu, obavljajući svoje dužnosti iz Lisabona. U Vatikanu je djelovao jugoslavenski ured s diplomatskim predstavnikom koji je živio u Vatikanu i savjetnikom za vjerska pitanja koji je živio u Rimu. Vidi Pavlowitch, „II caso Mirošević”, str. 105-137. Vidi i memorandum papinskog državnog tajništva diplomatskoj misiji pri Svetoj Stolici od 12. veljače 1942, o pitanjima potaknutim slučajem Mirošević-Sorgo, u Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siege*, sv. 5, str. 417-427.

⁴⁵ Rušinović je rođen u SAD-u, ali majka ga je kao dijete odvela u rodnu Dalmaciju. Njegova dva najvažnija položaja za vrijeme rata bila su: neslužbeni predstavnik vlade NDH u Vatikanu i predstavnik NDH pri 2. armiji talijanske vojske, jedinici koja je držala pod okupacijom otprilike polovicu teritorija NDH. Nakon rata Rušinović se vratio u SAD i postao profesor na Sveučilištu u Kentuckyju.

⁴⁶ Savezna Republika Njemačka, Ministarstvo vanjskih poslova, Bonn, „Nachlass Kasche”. Oba citata su iz te zbirke dokumentacije izaslanika Siegfrida Kaschea, stavljeni su mi na

raspolaganje na mikrofilmu, ljubaznošću Ministarstva.

- ⁴⁷ *Suđenje... Stepincu*, str. 266. Blažeković, „El status internacional del Estado Independiente de Croacia”, str. 270, također kaže da je Vatikan *de facto* priznao NDH.
- ⁴⁸ *Tajni dokumenti*, na nekoliko mjesta; vidi i Falconi, *Il silenzio di Pio XII*, str. 453-504.
- ⁴⁹ *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 56, 122.
- ⁵⁰ A VII, fond NDH, reg. br. 6/37-1, kutija 87.
- ⁵¹ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 370-384. Hrvatska katolička crkvena hijerarhija izdala je svoje prvo priopćenje o prelaženju na katoličanstvo 15. svibnja 1941. godine. Usljedilo ih je još nekoliko u kojima su naglašavani opći uvjeti za prijelaz na katoličku vjeru: za obraćenike: iskrenost želje za prijelazom, ispravna priprema, i odlučnost da se živi prema katoličkim načelima, a za svećenike: strogo pridržavanje pravila kojima je prelaženje regulirano i veliko razumijevanje za one koji su ranije bili prešli s katoličanstva na pravoslavlje i sad su se vraćali u svoju prijašnju Crkvu. O Patteeovoj knjizi, vidi recenziju Tomasa, „Stepinčev portret”, str. 129-160, osobito str. 131. Od izvornih materijala u knjizi se nalaze optužnica protiv Stepinca, njegov glavni iskaz pred sudom i izjave njegova dva branitelja.
- ⁵² Za prvi citat, vidi *Tajni dokumenti*, str. 94, i Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 386, a za drugi citat, pogledaj istu str. kod Patteea. O prijelazima pravoslavnih na katoličanstvo, vidi S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, osobito str. 59-64. Grkokatolička crkva u Jugoslaviji imala je samo jednu dijecezu čije se sjedište nalazilo u Križevcima. U srpnju 1937. popisano je samo 49.637 grkokatolika u Jugoslaviji, od kojih su trećina bili Hrvati, a ostali su bili Ukrajinci, Rumunji ili Makedonci. Vidi Draganović, *Opći šematizam*, str. 103-113.
- ⁵³ Vidi njegov izvještaj kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, u Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siège*, sv. 9, str. 220.
- ⁵⁴ Savezna Republika Njemačka, Ministarstvo vanjskih poslova, Bonn, „Nachlass Kasche”, Kascheov izvještaj njegovom ministarstvu od 19. studenoga 1942.
- ⁵⁵ Vidi njegov izvještaj kardinalu Maglioneu od 8. svibnja 1943, u Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siège*, sv. 9, str. 220.
- ⁵⁶ Citirao nadbiskup Stepinac u pismu Paveliću od 20. studenoga 1941. kojim ga je informirao o zaključcima Biskupske konferencije održane u Zagrebu 17-18. studenoga 1941. godine. Objavljeno u Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 389.
- ⁵⁷ Isto, str. 389-390. Zanimljivo je da u svom izvještaju Sv. Stolici od 3. prosinca 1941. o Biskupskoj konferenciji, nadbiskup Stepinac nije uključio nijedan citat iz pisama biskupa Mišića, kao što je to učinio u pismu Paveliću. Moguće je da je opat Maglione direktno informirao Sv. Stolicu o njihovoj sadržaju.
- ⁵⁸ Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siège*, sv. 9, str. 221.
- ⁵⁹ „Juretićev izvještaj”, str. 12, u RG 226, OSS-datoteka br. 21782. Nekoliko izvora u Zagrebu mi je reklo i jedan visoki crkveni dostojanstvenik potvrdio 1967, da je nadbiskup pretraživan „do naliopera” svaki put kad je posjetio Pavelića u njegovu uredu. Također je bilo opće poznato da su revni ustaše glasno izražavali svoje neodobravanje nadbiskupova ponašanja i čak mu prijetili smrću. Nikakvo zlo mu, međutim, ustaše nisu nanijele, samo poniženja.
- ⁶⁰ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 384-387. Numeriranje, citati i kurzivi kao kod Patteea.
- ⁶¹ Za sastav oba odbora, vidi *Dokumenti o protunarodnom radu*, str. 379. U Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 385, podaci su nepotpuni. Za nadbiskupovo

pismo papi, vidi Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siège*, sv. 8, str. 369.

U diskusijama o djelovanju katoličke crkvene hijerarhije u vezi s obraćenjima, često se tvrdi da se Odbor za pitanja prelaza, sastavljen od tri biskupa, nikada nije sastao. To, međutim, ne znači da mašinerija koja je pokrenuta kako bi nadzirala obraćenja nije funkcionirala. Istina je, međutim, da su dva člana Odbora za pitanja prelaza napustila NDH pa, dakle, nisu mogli sudjelovati u njegovu radu. Monsinjur Augustin Juretić zauvijek je napustio Hrvatsku u rujnu 1942, a velečasni Draganović otišao je u Rim u kolovozu 1943. godine. Ali već u rujnu 1942. vlasti su prestale iznudiivati prijelaze na katolicizam pomoću brutalnog pritiska. Zanimljivo je da u svom inače iskrenom izvještaju od 10. lipnja 1942. monsinjur Juretić ne spominje masovne prijelaze na katoličanstvo ni druge mjere protiv SPC-a u NDH.

⁶² *Brzopisni zapisnici*, str. 41.

⁶³ *Ibid.*, str. 161. U svojoj brošuri „Istina o tobožnjem prekrštavanju pravoslavnih”, koju je *Hrvatska misao* u Buenos Airesu objavila 1953, Pavelić je samo ponovio stajališta koja je iznio za vrijeme rata.

⁶⁴ Sveta Stolica, *Actes et documents du Saint Siège*, sv. 9, str. 219-20.

⁶⁵ Za to pismo, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 384-95, osobito str. 393.

⁶⁶ *Ibid.*, str. 388-390. Osim pisma biskupa Mišića nadbiskupu Stepincu od 18. kolovoza 1941. (*ibid.*, str. 389), u kojem je iznio tvrdnju da su ustaše ubile neke obraćenike, vidi i pismo koje je Paveliću 16. listopada 1942. uputio Augustin Kralj, župnik u mjestu Crkveni Bok (na desnoj obali Save, na putu između Siska i Jasenovca), u kojem je opisao ubojstva i odvođenje u koncentracione logore ljudi iz njegove župe koji su nedugo prije toga bili prešli na katoličanstvo (*ibid.*, str. 400-404; također, Škiljan, „Akcija Crkveni Bok”).

⁶⁷ *Suđenje... Stepincu*, str. 306; Pattee, *The case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 211-212. Politeo je taj izvještaj smatrao ustaškom krivotvorinom ili u najboljem slučaju ustaškim sastavkom koji nadbiskup nikada nije upotrijebio. Završava riječima: „Sveti oče!... Vjerujući duboko u Božansko Milosrđe i u Božansku Providnost, čijim ste izabranim oruđen, preporučam Vašoj očinskoj brizi i Vašim molitvama našu Nezavisnu državu Hrvatsku, smatrajući da time u isto vrijeme na najbolji način preporučam Svetu vjeru u mojoj domovini i na Balkanu.” Politeo je tvrdio: „Nevjerojatno je – i bilo bi besmisleno i naivno od strane nadbiskupa – računati s tim da će Sveta Stolica učiniti išta u korist NDH, a kamoli željeti to.” Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 213. Za daljnje pojedinosti o tom kontroverznom izvještaju, vidi dodatak ovom poglavlju.

⁶⁸ Pojavile su se dvije verzije te direktive, navodno Stepinčeve, koje se malo razlikuju jedna od druge. Ona, ovdje citirana, je iz najautoritativnije biografije kardinala Stepinca čiji je autor Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac*, str. 428, objavljeno 1974. Druga je iz članka Ivana Meštrovića, „Stepinac, duhovni heroj”, str. 204, objavljenog 1956. godine. Meštrović je tvrdio da mu je tu cedulju pokazao župnik najveće zagrebačke župe. Ona, međutim, umjesto književnog oblika riječi „divljaštvo”, sadrži bosanski regionalizam „divljaluk”, što baca sumnju na Stepinčevo autorstvo. Ti izvori ne navode je li tekst napisan nadbiskupovim rukopisom, nekim drugim rukopisom ili otipkan.

⁶⁹ U pogledu privremenih obraćenja, vidi i izjavu koju je Stepinac u proljeće 1942. dao Stanislavu Rapotecu, agentu koji je djelovao za jugoslavensku izbjegličku vladu i za Britance, navedenu u dodatku.

⁷⁰ *Dokumenti o protunarodnom radu*, str. 117. Ovdje se misli na 448 slovenskih katoličkih svećenika koji su iz dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom bili prognani u NDH.

- ⁷¹ A VII, fond NDH, reg. br. 30/2-1, kutija 169.
- ⁷² Ibid., reg. br. 2/39-1, kutija 87.
- ⁷³ Ibid., reg. br. 2/39-2, kutija 87, Strogo povjerljivo br. 338/1943.
- ⁷⁴ Vidi Haeffnerov izvještaj Glaiseu od 26. travnja 1942, na Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 263, i Salihbegović, „Ugodan razgovor bosanskih muslimana”.
- ⁷⁵ Vidi opći obavještajni izvještaj Ministarstva vojske NDH iz prosinca 1941, u A VII, reg. br. 25/13-5, kutija 85.
- ⁷⁶ Kascheov interni memorandum, koji daje kratki sadržaj njegovih razgovora s vodstvom ustaškog režima i njegove sugestije u vezi s novom Crkvom, vidi u Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,939-44. U depeši svom Ministarstvu od 20. srpnja 1942. Kasche se usprotivio imenovanju specijalnog predstavnika Službe sigurnosti (SD) u izaslanstvu čiji bi zadatak bio pratiti razvoj događaja u vezi s religijom u NDH. Argumentirao je da izaslanstvo već ima dobre kontakte s crkvenim vlastima i da je vlada NDH njegove sugestije u vezi s Hrvatskom pravoslavnom crkvom već provela u djelo. Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,390-92.
- ⁷⁷ Vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942.*, str. 390. za zakonski dekret kojim se ta Crkva osniva, i str. 689-697. za njezin statut.
- ⁷⁸ Micr. No. T-120, Roll 5785, Frs. H300,214-20. O Obrkneževićevim aktivnostima u svibnju 1941, vidi osobito Frs. H300,217-18. Za njegove stavove u vezi s Hrvatskom pravoslavnom crkvom, vidi njegov tekst „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva”, str. 229-267, iz 1979. godine. Taj tekst, napisan u svrhu vlastitog opravdanja, hvali ponašanje vlasti NDH prema novoj Crkvi i naišao je na odobravanje mnogih hrvatskih političkih emigranata. Osnovni mu je nedostatak taj što je Obrknežević propustio spomenuti da su vlasti NDH u prvih šest mjeseci ustaškog režima, puno prije osnivanja nove Crkve, bile potpuno uništile SPC u Hrvatskoj. Obrknežević također navodi (str. 253) da su patrijarh Gavriilo, koji je bio interniran, i mitropolit Josif, koji ga je zamjenjivao, bili neslužbeno informirani o onome što se događalo u NDH i da se patrijarh složio s izborom mitropolita Germogena za poglavara nove Crkve. Ali kako se poglavar SPC-a mogao složiti s izborom poglavara crkve čije je osnivanje Sveti sinod SPC-a službeno osudio kao protivnik kanonskim dogmama i protuzakonit?
- ⁷⁹ Vidi okružnicu ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića od 20. srpnja 1942, u A VII, fond NDH, reg. br. 19/7-50, kutija 213.
- ⁸⁰ Vidi *Tajni dokumenti (documents section)* za Rušinovićev izvještaj ministru vanjskih poslova Lorkoviću od 9. svibnja 1942. o reakciji Vatikana, i Lobkowiczjev izvještaj Lorkoviću od 20. prosinca 1942. o Tisserantovoj reakciji.
- ⁸¹ Negativnu ocjenu mitropolita Germogena od strane jednog talijanskog žandarmerijskog generala, vidi u Micr. No. T-821, Roll 347, Fr. 732. Za seriju kritičkih članaka o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, vidi Lozo i Doder, „The Croatian Orthodox Church”. Za tekst zapisnika sa sastanka 9. travnja koji je njemačko izaslanstvo u Zagrebu poslalo njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova 2. lipnja 1943, vidi Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,871-73.
- ⁸² Kašić, „Srpska pravoslavna crkva”, str. 196. Prema Kašićevoj računici – 3 svećenika u ratnom zarobljeništvu, 5 umrlih prirodnom smrću, 217 ubile su ustaše, 334 protjerana u Srbiju i 18 svojevoljno izbjegla u Srbiju – ispada da u NDH nije ostao ni jedan pravoslavni svećenik, što sigurno nije točno.
- ⁸³ Za zapovijed ministra pravosuđa i bogoštovlja od 20. srpnja 1942. kojom odobrava plaćanje hranarine svećenicima Hrvatske pravoslavne crkve i njihovim udovicama i siročadi, vidi *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1942.*, str. 966-967.

- ⁸⁴ Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945*, str. 55-57, 274-276; V. Novak, *Magnum crimen*, osobito str. 1093-1100. Nasuprot tome, katoličkih svećenika koji su podržavali ustaše i surađivali s njima Novak navodi na stotine. Prema Draganoviću, u središnjoj Hrvatskoj, Slavoniji, BiH i Dalmaciji, 1937. je bilo 2500 katoličkih svećenika. Vidi Draganović, *Opći šematizam*, str. 556-557. Pretpostavljamo da ih je bilo otprilike isto toliko i u vrijeme proglašenja NDH. Nekoliko stotina njih imalo je prebivalište u područjima koja su anektirale Italija i Mađarska, ali neki od njih su se preselili u NDH.
- ⁸⁵ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 353.
- ⁸⁶ Vidi Ritigova dva govora iz 1944. u kojima je podržao Narodnooslobodilačku borbu i ukorio katoličke svećenike koji su podržavali ustaše, u: *Svećenstvo u narodnooslobodilačkoj borbi*.
- ⁸⁷ A VII, fond NDH, reg. br. 33/1, kutija 12.
- ⁸⁸ Pastoralno pismo, vidi u Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 415-19. Za ulogu ustaške vlade u njegovom koncipiranju, vidi *Suđenje... Stepincu*, str. 348-355.
- ⁸⁹ Vidi izvještaj ambasadora Stevensona iz Beograda britanskom Ministarstvu vanjskih poslova datiran 7. lipnja 1945, u F. O. 371/48911, R 10313/1059/92.
- ⁹⁰ I za izjavu nadbiskupa Ujčića i izvratke iz papina memoranduma Pattersonu, vidi poruku ambasadora Stevensona britanskom Ministarstvu vanjskih poslova od 20. travnja 1945, u F. O. 371/48910, R 5366/1059/92, i F. O. 371/48910, R 5388/1059/92.
- ⁹¹ Vidi F. O. 371/48910, R 5366/1059/92, i F. O. 371/48910, R 5388/1059/92.
- ⁹² Waughov izvještaj vidi u F. O. 371/48910, R 5927/1059/92. Među komentarima britanskih dužnosnika o njemu najvažniji su oni ambasadora Stevensona iz Beograda u F. O. 371/48910, R 8555/1059/92.
- ⁹³ Glavni izvor podataka o nadbiskupu Stepincu su njegove propovijedi, objavljene okružnice kleru njegove dijeceze, nekoliko pastoralnih pisama koje je objavila Biskupska konferencija kojom je predsjedao, njegova pisma vladinim dužnosnicima, izvaci iz nekih njegovih izvještaja Vatikanu, nekoliko govora koje je održao prije travnja 1941, njegovi iskazi pred sudom tijekom suđenja u jesen 1946, i njegovi dnevnik, koji su još uvijek pohranjeni kod policije, ali su bili stavljani na raspolaganje nekim odabranim znanstvenicima. Postoji i opsežna sekundarna literatura o Stepincu.
- ⁹⁴ V. Novak, *Magnum crimen*, str. 413-416.
- ⁹⁵ Meštrović, „Stepinac, duhovni heroj“, str. 203.
- ⁹⁶ Stepinac, „Crkva i društveni poredak“, str. 29-34, osobito str. 30.
- ⁹⁷ Citirao Jakov Blažević, državni tužilac na suđenju Stepincu 1946. i predsjednik Predsjedništva SR Hrvatske 1980, u svojoj knjizi *Mač, a ne mir*, str. 161. Ovaj citat, kao i onaj o masonstvu citiran u bilješci br. 99, potvrdio sam konzultirajući dugačke izvratke koje je iz nadbiskupovih dnevnika prepisao ugledni povjesničar Ljubo Boban. Vidi i Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, str. 214.
- ⁹⁸ Stepinac, „Po djelima njihovim poznat ćete ih“, *Katolički list*, Zagreb, 22. kolovoza 1940, 401-402; *Danica*, Chicago, 4. travnja 1980.
- ⁹⁹ Citirano u Blažević, *Mač, a ne mir*, str. 158.
- ¹⁰⁰ Prema dokumentima jugoslavenskog podrijetla koje sam pronašao u njemačkim arhivima, većina masonskih loža u međuratnoj Jugoslaviji pripadala je Velikoj loži Jugoslavija koja je imala 25 sestrinskih loža diljem zemlje i oko 850 članova. U zemlji je postojalo i nekoliko drugih masonskih loža, ali od mnogo manje važnosti. Velikoj loži Jugoslavija u Zagrebu, sredinom 1930-ih pripadale su četiri lože: Maksimilijan Vrhovac, Grof Ivan

Drašković, Pravednost i Perun (jedan od bogova iz staroslavenske mitologije) s oko 200 članova. Velika loža Jugoslavija obuhvaćala je dobar dio intelektualne elite Hrvatske i Srbije – vodeće umjetnike, sveučilišne profesore, visoke državne dužnosnike, političare, odvjetnike, liječnike, bankare i poslovne ljude. Tri dobra nadbiskupova prijatelja bili su masoni: slavni hrvatski i jugoslavenski kipar Ivan Meštrović, slikar Jozo Kljaković i glavni orguljaš zagrebačke katedrale i profesor na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji, Franjo Dugan.

Masonstvo u Jugoslaviji u periodu između dva rata posljednjih je godina u Jugoslaviji popularan predmet istraživanja, ali dovoljno je konzultirati Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, osobito str. 267-291, 315-339, 343-347.

¹⁰¹ Stepinac, „Crkva i društveni poredak”, str. 32-33.

¹⁰² Original je objavljen u katoličkom tjedniku *Nedjelja* (Zagreb) od 4. svibnja 1941, i reproduciran u *Dokumenti o protunarodnom radu*, str. 296. Vidi i Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 258-260.

¹⁰³ Matej 7, stih 12: „Sve što želite da ljudi čine vama, činite i vi njima! U tome je sav Zakon i Proroci.”; i Luka 6, stih 31: „Kako želite da vama čine ljudi, tako činite i vi njima.” (op. prev.).

¹⁰⁴ U svom arhivu imam kopije deset pisama napisanih između 1. lipnja i 19. kolovoza 1941, koje sam iz nadbiskupove dokumentacije dobio od jednog jugoslavenskog povjesničara. Mandićeva pisma pokazuju i da je Vatikan bio dobro informiran o onome što se događalo u NDH.

¹⁰⁵ Vidi izvještaj britanskog ambasadora u Beogradu, R. C. S. Stevensona od 7. lipnja 1945. ministru vanjskih poslova Edenu, u F. O. 371/48911, R10313/1059/92.

¹⁰⁶ Kraljevina Jugoslavija, *Službene novine* (London), br. 10, od 24. studenoga 1942.

¹⁰⁷ Vidi Jukić, „In memoriam: kardinal Stepinac”, str. 311-314.

¹⁰⁸ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 285-286. Informacija koju je dao Petešić u *Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945*, da su Miška u siječnju 1943. uhvatili i ubili ustaše, ne odgovara činjenicama iako se temelji na zapisima važnog hrvatskoga partizana, Marka Belinića. Miškova supruga, Mica, bila je predsjednica mjesnog komiteta Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a), najvažnije ženske partizanske organizacije.

¹⁰⁹ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 291, citirano iz Mikančeva članka u *Nova Hrvatska* (Zagreb), 7. studenoga 1943.

¹¹⁰ Vidi Draganovićevu izjavu Vinku Nikoliću u njegovom *Pred vratima domovine*, sv. 2, str. 299. Nadbiskup je taj svoj stav iznio i velečasnom Ivi Vukini, župniku, prije nego što je ovaj 1945. otišao u izbjeglištvo. Tomasevich, *The Chetniks*, str. 468.

¹¹¹ *Suđenje... Stepincu*, str. 285. Ta ponuda Stepincu bila je u skladu sa starom hrvatskom tradicijom da zagrebački nadbiskup privremeno preuzima funkciju bana – predsjednika vlade – kad ovaj napušta zemlju.

¹¹² Beniger, *Alojzije Stepinac*, str. 499-507.

¹¹³ Ukupna površina zemlje oduzete od crkava, samostana, crkvenih zaklada i sličnih institucija svih denominacija iznosila je 173.367 ha, od 1,611.867 ha koliko je agrarnom reformom ukupno ekspropirano u cijeloj zemlji.

¹¹⁴ Vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 426-469 za ta pisma i memorandum i str. 470-480 za pastoralno pismo. Ovaj citat je sa str. 480.

¹¹⁵ Tito nije bio prvi političar u novijoj hrvatskoj povijesti koji je sugerirao da se Katolička crkva u Hrvatskoj distancira od Rima i postane *de facto* nacionalna Crkva. Isto to neko-

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

- liko je puta predlagao i Stjepan Radić 1920-ih godina. Vidi V. Novak, *Magnum crimen*, str. 232-233, gdje navodi citate iz Radićevih govora.
- ¹¹⁶ Nadbiskup Šarić i oba biskupa kažnjeni su time što im je uskraćen privilegij periodičnih *ad limina* posjeta papi.
- ¹¹⁷ Optužbe protiv nadbiskupa bile su komplicirane i nisu bile jasno predočene. Za optužnicu i njeno objašnjenje na hrvatskom, vidi *Suđenje... Stepincu*, str. 190-218. Ta publikacija je poluslužbenog karaktera te ne uključuje ni izjave samog nadbiskupa u vlastitu obranu ni govore njegova dva branitelja. Hrvatski tekst Stepinčevih iskaza pred sudom mogu se naći u *Hrvatska revija* (Buenos Aires) 6, br. 3 (1956), str. 207-12. Tekst njegova prvog iskaza, kao i tekst govora njegovih branitelja, iz zemlje su iznijeli nadbiskupovi prijatelji. Među njima je bio i Joseph P. Hurley, u to vrijeme biskup dijeceze St. Augustine, Florida, i otpravnik poslova papinske nuncijature u Beogradu, koji je, prema izjavi visokog crkvenog dostojanstvenika iz Zagreba, služio kao vođa tima koji je pomagao nadbiskupu za vrijeme suđenja.
- ¹¹⁸ Za nadbiskupovu završnu izjavu, vidi *Hrvatska revija* (Buenos Aires) 6, br. 3 (1956), str. 212. Vidi *Suđenje... Stepincu*, str. 468-470 za presudu i str. 471-494 za obrazloženje presude.
- ¹¹⁹ RG 266, OSS-File br. XL 9761, str. 9.
- ¹²⁰ Stepinčev vlastiti kontakt u Vatikanu, velečasni Draganović, pomogao je prebaciti Pavelića iz Austrije u Italiju, osigurao mu stan u Rimu na tajnoj adresi odvojeno od obitelji, i pripremio mu bijeg u Argentinu. Prema dobro obaviještenim izvorima, Pavelić čak ni u Draganovića nije imao potpuno povjerenje. Dok je Draganović čekao u Genovi kako bi Pavelića smjestio na brod za Buenos Aires, ovaj je u Argentinu pobjegao drugim putem, preko Španjolske. Draganović, navodno, nikad nije oprostio Paveliću tu uvredu.
- ¹²¹ Dokle god je Stepinac bio živ i služio kaznu, razgovori između Jugoslavije i Vatikana o ponovnoj uspostavi diplomatskih odnosa nisu bili mogući. Ali 1964. otvoreni su formalni razgovori između dvije strane, i 25. lipnja 1966. u Beogradu je potpisan protokol kojim su utvrđeni odnosi na nižoj razini. Puni diplomatski odnosi ponovo su uspostavljeni i izaslanici razmijenjeni 1970. godine. Tijekom posjeta Italiji 1971. godine, Tito je 29. ožujka službeno posjetio papu Pavla VI.
- ¹²² Kako bih provjerio neke izraze u Stepinčevim izjavama na suđenju, zamolio sam 1979. Vladimira Bakarića za dozvolu da vidim originalne dokumente sa suđenja. On se složio. Potom sam se obratio Jakovu Blaževiću, predsjedniku Predsjedništva SR Hrvatske i javnom tužiocu na suđenju nadbiskupu, koji je imao kontrolu nad tim dokumentima. Rekao mi je da ne postoje stenografski zapisnici nadbiskupovih iskaza na suđenju, nego samo zapisnici koje je morao potpisati, i da moje pregledavanje sudske dokumentacije ne bi imalo smisla.
- ¹²³ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 104-107, 319-339.
- ¹²⁴ Vidi Glaiseov izvještaj od 26. travnja 1942. njegovim nadređenima nakon posjeta talijanskih visokih vojnih dostojanstvenika Zagrebu, na Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1062-63. U to vrijeme Marcone i Vatikan dijelili su mišljenje talijanskoga vojnog vrha o napredovanju rata.
- ¹²⁵ U intervjuu u *Nova Hrvatska* (London), 1979, br. 7, str. 13-14, u vezi s publikacijom *Stepinac mu je ime*, zbornika u dva sveska koji je uredio.
- ¹²⁶ Kopija Rapotecova izvještaja nalazi se u mom arhivu. Razgovor smo vodili 7. kolovoza 1985. godine. Stanislav Rapotec, Slovenac, studirao je u Zagrebu 1930-ih godina i bio je

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

politički angažiran. Koncem tog desetljeća zaposlio se u državnoj banci u Splitu. Bio je mobiliziran prije napada na zemlju 6. travnja 1941. i služio je kao pričuvni poručnik u jugoslavenskoj vojsci. Bio je zarobljen od strane Nijemaca, ali ubrzo je pobjegao i vratio se u Split, koji su u međuvremenu anektirali Talijani. Povezao se s pristašama jugoslavenske izbjegličke vlade koji su ga nagovorili da ode na Srednji istok kako bi uspostavio kontakte s izbjegličkom vladom i Britancima. Iz Splita je otišao u lipnju, a u Kairo stigao u srpnju 1941, preko NDH, Srbije pod njemačkom okupacijom, Bugarske i Turske. Nakon uspostavljanja kontakta s predstavnicima jugoslavenskih vlasti i Britancima u Kairu, Rapotec je vraćen u Dalmaciju. Prvi pokušaj da ga se tamo iskrca u studenom 1941, nije uspio, ali drugi pokušaj jest. Pomoću britanske podmornice iskrcaje na Mljetu 27. siječnja 1942, i preko Korčule stigao u Split. Imao je zadatak ponovo uspostaviti kontakt s pristašama jugoslavenske izbjegličke vlade i skupljati informacije o razvoju događaja u NDH i okupiranoj Sloveniji i Srbiji. Uzeo je lažno ime – dr. Dejan Konstatinović. I on i njegovi kuriri dobili su neophodne osobne dokumente od projugoslavenski orijentiranih časnika Hrvatskog domobranstva.

Rapotec je početkom travnja 1942. krenuo u Zagreb. Prijatelji u Splitu, uključujući i predstavnike generala Mihailovića, sugerirali su mu da posjeti nadbiskupa Stepinca kako bi ga zamolio da intervenira kod Pavelića u korist Srba u NDH. Kontakt sa Stepincem olakšala mu je poznata zagrebačka obitelj koja je sa židovske bila prešla na katoličku vjeru. Bili su nadbiskupovi prijatelji, a neki članovi obitelji živjeli su u Splitu. Tijekom svog boravka u Zagrebu, Rapotec je odsjeo kod te obitelji.

Rapotec je u Zagrebu bio od početka travnja do sredine lipnja 1942. godine. Za to vrijeme Stepinac ga je primio pet puta. Razgovarali su slobodno, i po Rapotecu, nadbiskup je bio vrlo zadovoljan njegovim posjetima. Neki od stavova i opažanja koja je iznio Rapotecu nalaze se u dodatku na kraju knjige. Na Rapotecovu sugestiju da bi trebao biti kritičniji prema politici ustaške vlade, Stepinac je odgovorio da se u pogledu toga mora pridržavati crkvenih pravila i da upotreba kritičnijeg tona nikome ne bi koristila, ali bi mu mogla onemogućiti da pomaže onima koji su u nevolji. Prema Rapotecovu mišljenju, ni Hrvati ni Srbi u Zagrebu nisu podržavali napade jugoslavenske izbjegličke vlade na Stepinca. Za dodatne informacije o Rapotecovoj misiji, vidi Pavlowitch, *Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940-1945*, str. 67-105, 145-150. Nakon rata Rapotec je živio u Australiji, gdje je postao jedan od vodećih slikara.

¹²⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, str. 373.

¹²⁸ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 265-67.

¹²⁹ Za brojku od 370 ubijenih pravoslavnih svećenika, vidi Vidić, *The Position of the Church in Yugoslavia*, str. 32, i Smiljanić, *Spomenica pravoslavnih sveštenika*, str. 13. Potonje je publikacija Udruženja pravoslavnih svećenika, organizacije koja dobiva subvencije od države. Za brojku od 515, vidi SPC, Sveti sinod, *SPC, 1920-1970*, str. 231. Za brojku od 498, vidi Zonjić, „Ubijanje srpskog sveštenstva”, str. 56-79. Prvi popis srpskih pravoslavnih svećenika koji su izgubili živote na teritoriju Jugoslavije za vrijeme rata objavljen je u SAD-u 1958. godine. Vidi „Ustaška krvava žetva”, str. 77-82. Vidi i Paris, *Genocide in Satellite Croatia*, str. 285-289.

¹³⁰ Za brojku od 149 ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika, vidi *Hrvatski narod* (Zagreb), 17. ožujak 1945. Za brojke u „Pastoralnom pismu” od 21. rujna 1945, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 472. Za brojke iz hrvatskih emigrantskih izvora, vidi „Popis ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika”, str. 36-52. Popis je sastavljen na temelju podataka koje je skupio velečasni Draganović, velečasni Bazilije Pandžić i drugi. I velečasni Zonjić i hrvatski katolički svećenici napomenuli su da njihovi popisi

Crkve za vrijeme okupacije i revolucije

možda nisu potpuni, ali odstupanje je u oba slučaja vjerojatno slično.

Popis katoličkih svećenika ubijenih za vrijeme i neposredno nakon rata, koji smo upotrijebili u Tablici 2, uključuje imena 66 franjevca iz hercegovačke provincije i 47 franjevaca iz bosanske provincije.

- ¹³¹ Stepinčevo pismo, vidi Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 319-322. Svetozar Ritig, najvažniji hrvatski katolički svećenik na partizanskoj strani, spominje da je pet katoličkih svećenika ubijeno u koncentracionom logoru Jasenovac početkom listopada 1942. godine. Vidi, *Svećenstvo u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 9. Prema svjedočenju bivšeg logoraša logora Jasenovac, u ljeto 1943. u logor je dovedeno devet slovenskih svećenika i strijeljano na zapovijed komandanta logora, Vjekoslava Luburića. *Dokumenti o protunarodnom ratu*, str. 169-170. Bez sumnje najautoritativniji izvor u tom pogledu je velečasni Vilim Cecelja, zamjenik vojnog vikara oružanih snaga NDH i ustaša, koji je održavao blizak kontakt s nadbiskupom Stepincem. U intervjuu hrvatskom emigrantskom časopisu izjavio je da je, koliko se on sjeća, sedam slovenskih svećenika odvedeno u Jasenovac i da su svi strijeljani. Također je rekao da je nadbiskup Stepinac intervenirao za njih, ali bezuspješno. Cecelja, „Stepinac – rodoljub i svetac”; Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945*, str. 275-276, potvrdio je taj broj i naveo imena tih svećenika.
- ¹³² Zonjić, „Ubijanje srpskog sveštenstva”, str. 65-71; „Popis ubijenih hrvatskih katoličkih svećenika”, str. 45-51. Crnogorski mitropolit Joanikije Lipovac, koji je odveo crnogorske svećenike iz Crne Gore, navodno je umro negdje u Srbiji, ali točan datum i mjesto njegove smrti nisu poznati. SPC, Sveti sinod, *SPC, 1920-1970*, str. 534. Među crnogorskim svećenicima likvidiranim u Sloveniji bio je pravoslavni svećenik Luka Vukmanović, brat Svetozara Vukmanović Tempa, tada načelnika Političke uprave JNA, koji nije poduzeo ništa da spasi brata. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, sv. I, str. 11-14.
- ¹³³ O ubijenim slovenskim svećenicima, vidi O'Brien of Thomond, *Archbishop Stepinac*, str. 27, i Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u, 1941-1945*, str. 275-276. O ubijenim katoličkim svećenicima folksdojčerima, vidi F. O. 371/48910, R 7721/1059/92.
- ¹³⁴ Presudu kojom su na smrt osuđeni mitropolit Germogen, biskup Mifka i nekoliko svećenika Hrvatske pravoslavne crkve, kao i protestantski biskup Popp, vidi u *Politika* (Beograd), 2. jul 1945. godine. Vidi i Kascheov izvještaj od 12. rujna 1942, u kojem navodi da biskup Popp bezrezervno podržava ideologiju nacionalsocijalizma, na Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,768. Za Parisove brojke, vidi njegov *Genocide in Satellite Croatia*, str. 289-290. Pokušao sam dobiti još informacija o toj temi i obratio sam se najprije Savezu jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu a onda Centru Jad Vašem u Jeruzalemu. Ali u pismima od 10. srpnja 1979. odnosno 29. siječnja 1980, obavijestili su me da ne posjeduju informacije o broju židovskih vjerskih službenika iz Jugoslavije koji su izgubili živote u Drugom svjetskom ratu.
- ¹³⁵ Hrvatski islamski centar, *Massacre of Croatsians*, str. 39-41; *Massacre of Croatian Clergy*, str. 15-16, 23-24.
- ¹³⁶ Ne znam smatraju li se svi hafizi – Muslimani koji znaju cijeli *Kur'an* napamet – vjerskim dostojanstvenicima ako nemaju neku drugu funkciju u islamskoj vjerskoj zajednici. U pismu Mešihata islamske zajednice u Sarajevu od 3. veljače 1983. na popisu ubijenih u Drugom svjetskom ratu navedene su i neke osobe koje su bile samo na položajima u administraciji i sudstvu.
- ¹³⁷ Kad sam monsinjoru koji me primio objasnio što sam 1967. zatražio od papinskog

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

državnog tajnika, ali nisam dobio, rekao mi je da zamolbu ponovo predam. Kad sam ga zamolio da mi iskreno kaže kakve su šanse da će mojoj molbi biti udovoljeno, iskreno mi je odgovorio da su ravne nuli. Dakle molbu nisam ponovno predao.

¹³⁸ F. O. 371/44325, R 5331/850/92.

¹³⁹ *Hrvatska revija* 6, br. 3, Buenos Aires 1956, str. 212.